

894.342.09

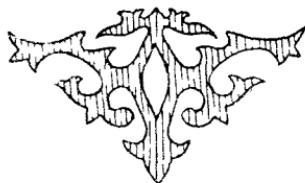
М83

КАЙЫМ
МУКАМЕТХАНОВ

ҚАЙЫМ МУКАМЕТХАНОВ

АБАЙ
ШЫГАРМАЛДЫНЫҢ
ТЕКСТОЛОГИЯСЫ
ЖАЙЫНДА

Қазақтың Мемлекеттік
Көркем Әдебиет Баспасы,
Алматы · 1959

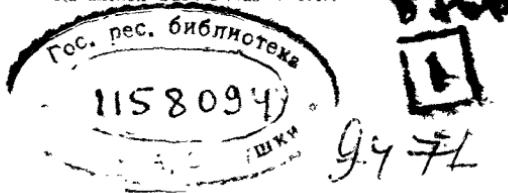
K. Мухаметханов
ТЕКСТОЛОГИЯ ПРОИЗВЕДЕНИЙ АБАЯ

(на казахском языке)
Издание Қазгослитиздата — 1953

Редактор Р. Рустамбекова Художник П. Гилев.
Худож. редактор Н. Гаев. Техредактор Т. Громова. Корректор Х. Талгаров

Сдано в производство 1/IX-59 г. Издат. № 216 Подписано к печати 30/X-59 г
УГ11042. Бумага 84×105^{1/2}=4,5 п. л.—7,38 усл. п. л. (Уч.-Изд. 7,48 л).
Тираж 1200 экз. Цена 3 руб. 00 коп.

Алма Ата, Типография № 2 Главиздата Министерства культуры
Казахской ССР. Заказ № 1317.

Абай шығармаларының толық жинағы тек біздің дәүрде — Совет үкіметінің дәуірінде жарыққа шыға бастады.

Ақынның алғашқы өлеңдер жинағына (1909 ж.), онан соңғы жылдарда (1921, 1922 ж. ж.) шыққан жинақтарына кірмеген қара сөздері, кейіннен қарастырып табылған бірталай өлеңдері 1933 және одан соңғы жылдарда шыққан жинақтарында басылды.

Абайдың туғанына 100 жыл толу мерекесі қарсаңында ақынның өмірін, әдеби мұрасын зерттеу біргелай мағаналы ғылыми зерттеу жұмыстары жүргізілді, 1945 жылы ақын «Шығармаларының толық жинағы» жарыққа шықты. 1936 жылдан бастап Абай шығармалары орыс тіліне аударылып шыға бастады.

Ұлы Абайдың әдеби мұрасы — бүкіл совет халқының, алдыңғы қатарлы адам баласының асыл қорына қосылып отыр.

Бірақ, Абай шығармаларын зерттеп, баспаға әзірлеу ісі шын мағанасында ғылыми талапқа сайма-сай келіп отырған жоқ. Ақынның академиялық шығармалар жинағы «Академиялық» деген дәрежеге сай келіп баспадан шыкты деуге болмайды.

Ақынның 1945 жылғы жинағында: «Қолыңызыдағы толық академиялық жинақ ақынның туғанына 100 жыл толу мерекесіне арналып шығарылып отыр» — делінген. (ХХV-бет).

Бұл жинаққа бұрынғы жинақтарға кірмей қалған, ақынның кейін табылған бірнеше өлеңі қосылған. Жеке шығармаларға, Абай шығармаларында кездесетін кісі аттарына, кейбір сөздерге түсініктер (комментария) бе-

ріліп, бұрынғы баспаларында қате басылды деген кейір ақын сөздері түзетілген. Ақын шығармаларының жазылған жылдары көрсетілген.

Бірақ осы аталған жұмыстар тым асырыс, үстірт істелген. Берілген түсініктерде қайшылық, қателіктер көп кездеседі; толық түсінік беретін, ақын шығармаларын зерттеушілерге көмектесе алатын ғылми дәрежеде емес. Абай шығармаларының жазылу тарихы, жазылған жылдары нақтылы зерттелмеген. Ақын шығармаларындағы хате басылып жүрген жеке сөздерді түпкі нұсқасына келтіру жұмысы шалағай істелген.

Кітапта: «Абайдың өмірбаянын жазып, Абайдың сөздерін жөндеп беруге басшылық еткен профессор Мұхтар Әуезов». (XXIX-бет) десе, кітапта М. Әуезов жазған Абай өмірбаяны мүлде жоқ.

Абай шығармаларының жыл мезгілдерін белгілеп, тәртіпке келтіруде негізге алынған қандай деректер екені айқын емес. Осындай кемшіліктердің өзі бұл жинақты «Академиялық жинақ» дәрежесіне көтере алмағыды.

Ал, енді, бұдан кейінгі шыққан Абай шығармаларының жинақтарына негіз болған да осы 1945 жылдың жинақ болып отыр.

Сондықтан біз әңгіме еткелі отырған 1954 жылды шыққан Абайдың екі томдық шығармаларына тоқтардың алдында 1945 жылды шыққан «Толық академиялық жинақ» жайында бір-екі сөз айтуды макұл көрдік.

* * *

Абай шығармаларының екі томдық жинағы 1954 жылы Қазақ ССР Фылым академиясының баспасынан шыққан. Бұл жинақта Абай шығармаларына түсінік жазғандар З. А. Ахметов, И. Т. Дүйсембаев, Ф. Т. Әбетов және М. С. Сильченко қатысқан.

Бұл жинақтың «Алғысөзінде»: «Қазақ әдебиетінін класигі Абай (Ибраһим) Құначбаевтың осы екі томдық баспасына оның барлық шығармалары кіргізілді...»

...Ақынның соғығы жинақтарына оның бір топ шығармаларын жаңадан енгізген, Абайдың өмірі мен творчествосын зерттеуші профессор М. Әуезовтың және жазушы С. Мұқанов пен басқа да Абайды зерттеушілердің деректі материалдары пайдаланылды». (I том. 5-бет),— деген

Ал, алғысөзде осылай десе, бұл жинақта Абайдың бүрынғы өлеңдер жинағына кіріп жүрген өлеңдерінен 11 өлеңі кірмей қалған.

Олардың ішінде: «Кім екен деп келіп ем түйе қуған», «Абдрахманға» («Орынсызды айтпаған»), «Разаққа», «Дүйсенқұлға», «Көкбайға» («Бұралып тұрып», «Сорлы Көкбай жылайды»), «Галымнан надан артпас үққанменен», «Шәріпке», «Түбінде баянды еңбек — егін салған», «Мен боламын демендер» т. б. Бұл өлеңдердің Абай жинағының («Толық жинағының») ішіне не себепті кірмей қалуы айтылмаган.

Абайдың 1933, 1939, 1940, 1945 жылдары шыққан өлеңдерінің толық жинағы «Кім екен деп келіп ем түйе қуған» деген ақынның бала кезінде қолма-қол шығарып айтқан өлеңінен басталып, оның медіреседе оқып жүрген шәкірт кезінде шығыс әдебиетіне, өзбек, азербайжан, тәжік әдебиеті классиктеріне еліктеп жазған өлеңдерінен басталатын еді.

Сөйтіп, ол жинақтарды шығарушылар Абайдың ақындық өсу жолдарын аңғартуды мақсат еткені байқалатын еді. Абайдың 1933 жылдан бастап жинақтарына кіріп жүрген көп өлеңдері — ақынның бүрынғы жинақтарына кірмей қалған, ел аузында, колжазбаларда сақталған өлеңдерін қадағалап жинау зерттеудің жемісі болатын.

1954 жылғы жинақтың беті — ақынның 37 жасында, 1882 жылы жазылған «Қансонарда бүркітші шығады аңға» деген өлеңімен ашылады.

Ал, 1945 жылғы жинағында (одан бүрынғы жинақтағында) 1855, 1858, 1859, 1864, 1870, 1876, 1880 т. б. жылдары жазылған өлеңдері деп енгізіліп, түсініктер берілген өлеңдері 1954 жылғы жинақта: «Негізгі нұскасы белгісіз өлеңдер» — деп аталып, ешбір комментариясыз жинақтың соңына тіркелген. Кейбір өлеңдері тіпті кірмей қалған.

«Бұралып тұрып», деген Көкбай мінезін сынайтын өлеңі, «Сорлы Көкбай жылайды», — деп ақын өзін айтқан өлеңінің жинаққа кірмей қалуына Көкбай аты аталаған өлеңді жинаққа кіргізбеу, шарт болған болса,

Өлең жиған тырбанып,
Ән үйренген ыргалып.
Сорлы Көкоай көр болды ау
Осыншадаң құргалып —

деген (100-бет) Абай өлеңі жинақтан неге орын алады?!

1945 жылғы жинақта «жылы белгісіз өлеңдер»,— деп Абайдың бір топ өлеңі жарияланған. Соның ішінде:

Сап-сап көңілім, сап көңілім,
Саяламай сай таппай.
Не күн туды басыңа
Күні-түні жой таппай?
Сен жәйіна жүргенмен
Қызың өле мей таппай ..

деген Абай өлеңін 1954 жылғы жинақта 1903 жылы жа-
зылған өлеңдер қатарына қосқан (!?).

Өлерінен бір жыл бұрын 58 жасында, Абайдың боз-
балалық құрып, қызың қуып жүрмегені және 1903 жылы
бұндай өлең жазбағаны ешбір дәлел тілемейді. Бұл
өлеңге 1945 жылғы жинақта толық түсінік берілген:

«Сап-сап көңілім» (қай жылы жазғаны мәлімсіз) мұ-
ны Мұқтардың көрсетуі бойынша Абай өзінің жігіт ша-
ғында жазған көрінеді. Және сол жігіт шағынан қалған
өлеңдерінің ішіндегі ең көлемдісі, көркемі. Бұл өлеңнің
жартысына жуық үзінділері 1933 жылғы Абайдың толық
жинағына енген еді. 1939 жылғы жинақтарына қалған
кемісі табылып, толықтанып басылды.

Мұны бұрын Абай жас кезінде өзі ғашық болған бір
әйелі — Сүгірдің қызына айткан дейді екен. Бірақ, соң-
ғы айтушылардың сөзіне қарағанда, бұл өлең Сүгір қы-
зына емес, Сүйіндік қызы Тоғжанға арналған көрінеді.
Жігіттермен Құнанбай жауласып жүргенде Абайдың
қауып-қатерге қарамастан бейнеттеніп, барып жүрген
қызы — сол Тоғжан. Ерболмен достығы да осы қызы ар-
қылы болған. Және Тумабайдың айтуынша бұл өлеңдегі
қызы Сүйіндік қызы екенін білдіретін:

Кыз ағасы Әлібек,
Ұстап ап дүре салмай ма,—.

деген бір-екі жол өтен де бар екен. Жалғыз-ақ кейінгі
айтуында ол жолдар түсіп қалыпты. Біз орнын білмеген-
діктен бұл екі жол өлеңді баспаға қоспадық. Соның нұс-
қасы Мұрсейіт қолжазбасынан алынған (455, 456-бет-
тер).

1945 жылғы жинақта жылы белгісіз өлеңдер делін-
ген: «Жарқ етпес қара көңілім...» деген өлеңді 1954 жыл-
ы жинақта 1889 жылғы жазылған шығармалар қата-

рына енгізіл, бастапқы екі шумағын бір бөлек өлең, соңғы уш шумағын екінші өлең етіп басқан. Бұл өлеңдердің тарихы жайында толық түсінік керек еді. Ол істелмеген.

Мұндай мәселе Абайдың тағы бірнеше өлеңі туралы да кездеседі.

Біз бұл еңбегімізде ондай кемшіліктердің бәрін жинаңыз жаңа шығару үшін алдын ала істелетіп бірталай жұмыстар болатыны мәлім. Ол — оның баспадан шықкан, қолжазба күйінде қалған, ел аудында сақталған шығармаларының толық тізімін жасау; оның жазған хаттарын, оған жазылған басқа адамдардың хаттарын толық жинау, ақын туралы барлық документтерді, өмірбаянына байланысты материалдар, шығармалары жайындағы әдеби-сын мақалаларды, тарихи-әдеби еңбектерді жинап зерттеу, Сөйтіп, библиографиялық мәні бар материалдарды тәртіппен, зерттеш шығу — ақынның өмірі мен еңбегін әрі терең, әрі толық біліп, түсіну үшін қажет екені мәлім нәрсе. Бұл жөнінде Абайға байланысты біраз жұмыстар істелгенмен ол әлі жеткіліксіз. Бұл жұмыс жүйелі түрде жүргізілу керек.

Бірақ, бізде мұндай жұмыс Абайдың мерекесіне байланысты әңгіме болып басталып, аяқталмай қалды. Бұл жөнде, библиография мәселе мен мархұм Н. Сәбитов біраз шүғылданған еді.

Осы жұмыс толық іске асқанда, ақынның басынан кешкен өмір кезеңдерін, шығармаларының жазылу тарихын, мезгілін анықтап барып, шын ғылми комментария берілген нағыз толық жинағын шығаруға болар еді.

Ондай жинаққа ақынның өлеңдерінің негізгі нұсқаларымен қатар шығармаларының әртүрлі вариантының енгізе отырып, әрбір шығармасының жазылу тарихын, мезгілін, қандай жағдайда жазылғанын анықтауға болар еді. Солай болғанда әрбір шығармасына үлгі-өнеге болған, әсер еткен жайларды, сол сияқты бұрынғы, соңғы жазған шығармаларының бір-бірімен қарым-қатына-

сын, іштей байланысын, творчествоның даму, өсу-өркендеу сатыларын аныктап, зерттеуге кең жол ашылар еди.

Абайды зерттеу мәселесін биік ғылми дәрежеге, заманымыздың талабына сай дәрежеге көтеру үшін осы айтылған негізгі жұмыстарды толық іске асыру шарт деп білеміз.

Ол жұмыстың басты бір саласы — текстология мәселесі.

1954 жылғы шыққан Абай жинағының текстология мәселесінде өзіміз байқаған кемшіліктерге тоқталайык

Осы жинақтың алғы сөзінде:

«Бұл баспаның текстологиялық негізі ретінде 1909 жылғы жинағы және Мұрсейіт жазған Абай шығармаларының қолжазбалары (1905, 1907, 1910 жылдар) алынып, ғылми тұргыдан сын көзімен қаралып пайдаланылды» — деген.

Ақынның өз қолжазбасы сақталмағандықтан, Абай жинағын баспаға әзірлеуде 1909 жылы шыққан кітапты, Мұрсейіт қолжазбаларын текстологиялық негіз ретінде алу дұрыс. Бірақ, ол жеткіліксіз. Оның себебі, ол кезде Қазақстанда полиграфия базасының болмауы, баспа сөз мамандарының жоктығы, Абайдың алғашқы жинағының сапалы болып шығуын қамтамасыз ете алған жоқ.

Петербург каласында басылып жатқан Абај өлеңдерінің корректурасын Семейде отырып Кәкітей және басқа Абай балаларының жүргізуі осы қыныштықтардың айғағы болады. Осындаі мәселелерді және есқі араб әрпімен басылған жіннакта таза қазак сөздерінің дәлме-дәл берілмеуін, т. б. грамматика ережелерінің сақталмауын (ол кезде мүмкін де емес) еске алғанда Абайдың тұңғыш өлеңдер жинағының көп кемшіліктермен шыққанын, түпкі нұсқаның бастан аяқ дәл сактағанын көрсетеді.

Мұрсейіт көшіріп жазған Абай шығармаларына осы айтылған кемшіліктер тән нәрсе.

Мұрсейіт ақын шығармаларын түгелдей Абайдың тұра өз қолжазбасынан көшірген емес. Ол да ел аузындағы, қолжазба қалпындағы халыққа тараған Абай шығармаларының жинағын көшіріп жазған. Абайдың 1909 жылы шыққан өлеңдерімен Мұрсейіт қолжазбасындағы кездесіп отыратын ез кайшылыктары осыны көрсетеді.

Осы күнге дейін баспадан шығып жүрген Абай жинағындағы текстологиялық кемшіліктер осы айтылған жайлардан деп білеміз.

Сондыктан Абай шығармаларын баспаға әзірлеуде тек 1909 жылы шыққан кітаппен Мұрсейіт қолжазбаларын ғана текстологиялық негізге алу жеткілікіз.

Біз Абай шығармалар жинағының (1954 ж.) текстологиялық кемшіліктеріне тоқталмақ болғанда ақынның алғашқы өлеңдер жинағымен, Мұрсейіт қолжазбаларымен қатар Абай шығармаларын көшірген басқа адамдардың да қолжазбаларын пайдаландық / (мысалы: Оразке, Жандыбаев т. б.). 1954 жылдан бүрінгі шыққан Абай жинақтарын баспаға даярлауда істелген текстология жөніндегі еңбектерді еске алдық. Абай өлеңдерінің көпшілігін ертеден жадына сақтап келген адамдардың мағлұматтарының (Мәди Өсенов, Әкімәл Мамырбаев, Сапарғали Әлімбетов, Әрхам Ысқақов, Рахымжан Машырқазов т. б.) бағалы дегенін пайдаландық.

Ең ақырында, негізгі шешуші дерек — Абайдың өз шығармалары болады.

Абай өлеңдерінің баспасында, көшірме қолжазбаларда кеткен текстологиялық қателіктердің көпшілігін түлкі нұсқасына келтіруге ақын шығармасының өзіне тән ерекшеліктері жетекші бола алады.

Абайдың ақынға, ақындық өнерге қоятын шарты, эстетикалық қағидасы — ақын шығармаларының қате басылып жүрген түп нұсқасын тауып, қалпына келтіруде — адастырмас Темірқазық.

Ерекше көркемдік түрмен терең идеялық мазмұны қабысып жатқан Абай өлеңдерінің «бөтен сөзбен былға нып», түрған жері болса, зер салып үңіле қараған адам айнытпай табады. Бұл жөнде 1909 жылғы жинақта, Мұрсейіттің де, басқалардың да қолжазбалары Абайды зерттеушілерге жәрдем бере алмайды. Кайта кей жағдайда аңғармаған адамды адастырады.

Біз ең алдымен осы айтылған пікірді дәлелдеп, бекітіп көрейік. Мысалы ақынның: «Алланың өзі де рас, сөзі де рас», — деген өлеңінің басынан санағанда 5-шумағы және 9-шумағы 1909 жылғы баспасында (49, 50-беттер), 1945 жылғы жинағында (252—253 беттер), 1954 жылғы жинағында (II том, 110-бет) быттай басылған:

Махаббатпен жаратқан адамзатты.
Сен де сүй ол алланы жаипан тәтті

Адам заттың бәрін сүй бауырым деп
Және хак жолы осы (?) деп әділетті

Мәселе осы 5-шумактың 4-жолындағы хателікте. Осы соңғы жолға үніле қарасақ мағна-мазмұн жағынан да, өлеңдік қисын жағынан да ойсырап жатыр. Абай сөзіне «бөтен сөз» араласып бүлдіріп тұр. Біз өлең шумағын бытайша оқысақ, Абайдың өзіндік түп нұсканы алғашкы қалпына келтіреміз деп берік сенеміз:

Махаббатпен жаратқан этамзаты,
Сен де сүй ол алланы жаңнан тәтті.
Адам заттың бәрін сүй Бауырым деп
Және сүй хак жолы деп ғадилетті¹

Бұлай түзеу үшін біз Абайдың өзіне сүйендік. Осы өлеңнің келесі 6-шумағының басқы екі-ақ жолын оқысак жеткілікті.

Осы үш сую болады иманға гүл,
Иманның асылы үш деп сен таих ғіл

• • • • • • • • • • • • • • •

Біз осы түзеуді дәлелді деп тусінеміз. Енді осы өлеңнің 9-шумағына келейік. Бұл шумақ жоғарыда айтылған жинақтарда (1909, 1945, 1954 ж. ж.) былай басылған:

Бас жоғары жааралған, мойың төмен,
Қараши, дүние (?) біткен ретімен
Істің басы — ретін танымактық,
Иман білмес тағатты қабыл демен.

Бұл өлең шумағының мағнасына нұқсан келтіріп, Абай үшін «бөтен сөз» болып тұрған екінші жолдағы «дүние» деген сөз.

Абай бұл арада дүниенің құрылышын айтып отырган жоқ, адамның дene мүшесінің рет бітімін айтып отыр. Бұл пікірімізді осы өлеңнің бірінші жолы тапжылтпай дәлелдеп тұр. Сондықтан Абай жазған түп нұсканы біз былай оқыр едік:

Бас жоғары жааралған, мойын төмен,
Қараши дene біткен ретімен...,—

деп.

¹ Сөздердің астын сыйған біз. К. М

Текстологиялық негіз етіп алған Абайдың 1909 ж. кітабымен Мұрсейіт қолжазбаларына сөз жүзінде сын көзімен қараймыз десек те іс жүзінде шексіз сеніп келгендейктен 1909 жылдан осы күнге дейін Абай шығармаларындағы ақынның асыл мұрасына нұқсан келтіріп тұрған «бөтен сөздерден» әлі арыла алмай келеміз.

Осы «Алланың өзі де рас, сөзі де рас» өлеңінің екінші шумағының соңғы жолы кейінгі баспаларында:

Жарлықпен ол сіздерге сыйзы *o.lipra* (?),—

деп басылып жүр. Бұлай оқығанда ешбір мағна шықпайды. Абай бұл арада: «Алла өзгермес адамзат күнде өзгерер» деп келіп:

Жарлықпен ол сіздерге сыйзы *өлер ме*,—

деп отыр. 1909 жылғы жинақта осылай басылған. (5-бөлік. Ой туралы, 8-өлең, 49-бет).

Яғни: «Жарлықпен ол сіздерге сыйзы (жазды К. М.), өлер ме» деген ұғым (алладан келген кітаптарды айтып отыр. К. М.).

Осы өлеңінің тоғызыныш шумағының төртінші жолы соңғы баспаларда:

Иман *bilmes* (?) тағатты қабыл демен,—

деп басытып жүр.

Иман *bilmey* тағатты қабыл демен,—

деп 1909 жылғы жинақта (50-бет) дұрыс басылған.

1954 ж. жинақтың 112-бетінде жеке басылған үш ауыз өлең 1909 ж. жинақта «Алланың өзі де рас...» өлеңінің аяғы, яғни бір-ак өлең болып басылған. (49—50-беттер)

‘Бұл зерттеуді керек етеді.

Біз енді Абайдың 1954 жылы шыққан 2 томдық жинағындағы байқалған текстологиялық кемшіліктерге осы кітаптарда басылған шығармалардың ретімен токтадайық.

‘Бірінші томға Абайдың «Қансонарда бүркітші шығады аңға» — деген 1882 жылы жазылған өлеңінен бастап, 1895 жылға дейін жазылған өлеңдері мен аудармалары кірген.

«Қансонарда...» өлеңінің (I том, 9-бет) жоғарыдан төмен санаганда 13-жолы:

«*Kөре* (?) тұра қалады қашқан тұлқі» —

деп басылған. Осы жолдағы «*Көре*» деген сөз өлеңнің мағнасын бұзып тұр.

Осы өлеңге берілген түсінікте: «*Көре тұра қалады қашқан тұлқі*», — деп келетін жол да 1909 жылды басылуы бойынша алынды» — делінген (258-бет).

Шынында солай ма? Жоқ, олай емес. 1909 жылғы кітаптың 71-бетінде (14-бөлек. «Аншылық туралы») жоғарыдан төмен санаганда 7-жолында:

«*Көре (көре емес) тұра қалады...*», — деп басылған. Араб әрпімен былай басылған:

كَبْرٌ نُورٌ قَلَادِيٌّ

Абай өлеңінің бұл жолы 1909 жылғы баспасында дұрыс басылған. Ақын бұл арада аспанға шығып алғып, шүйілген қыраннан күр қаша бергенмен күтыла алмайтынын білген тұлқінің жанын корғау үшін қайрат қылмақ болып *көре* тұра қалған жайын ақын дәл суреттеп отыр. Тұлқі ақшыны көргенде тұра қалмайды кашады. Үстінен төніп келген бүркіттен қашып күтыла алмайтын болған соң *көре* тұра қалады. Бұл жай Абай өлеңінде айқын бейнеленген:

...Төмен үшсам тұлқі өрлең күтылар деп,
Қанды көз қайқаң қағып шықса аспанға,
Көре тұра қалады қашқан тұлқи,
Күтылмасын білген соң күр кашканға.
Аузын ашып қоқаңта, тісін қайрап,
Ол да талас қылады шыбын жанға.

Абай өлеңінің тұп нұсқасы осылай оқылғанда дұрыс болмақ.

Біз әңгіме етіп отырған Абай өлеңінің 13-жолы 1909 жылғы, 1945 жылғы баспаларында: «*Көре тұра қалады қашқан тұлқі*», — деп түпкі нұсқасына сай дұрыс басылған.

Ал Мұрсейіт қолжазбасында:

«*Көре (дұрыс) тұра қалады соңда (?) тұлқи*»,

деп жазылған. 1933, 1939 жылды жинактарда:

«*Көре тұра қалады соңда тұлқі*», —

деп бүрмаланып басылған.

Сондыктан Абайдың бұл өлеңінің түпкі нұсқасын дұрыс берген 1909, 1945 жылғы жинактар деп білеміз

Абайдың өз қолжазбасының сакталмауы ақын шығармаларының баспадан шығып жүрген жинақтарының текстология мәселесін зерттеу ісінде зор киындықка үшіншілдегі үшырататының айтқан едік! Абайдың басылып жүрген жинақтарындағы, сол сияқты Абай шығармаларын көшірушілердің қолжазбаларындағы ақын өлеңінің кейбір шумактарын жеке сөздерін дәл бермей, түп нұсқаға нұқсан келтіріп тұрған, шығарманың көркемдігін, мазмұн идеясын бұзып құдік тудырып тұрған жерлеріне кездескенде автор өзінің жорамалына (гипотезасына) сүйеніп өз пікірін дәлелдеуді де орынды санады.

Сондықтан басқа сүйенер мағұлұмат болмаған жерде өзімізше, дәлелді деген пікірімізді жорамалмен (гипотезамен) анықтауға сүйендік.

Жоғарыда айтылған «Қансонарда...» өлеңінің 10-беттен жоғарыдан төмен санағандары жиырма үшінші жолындағы:

Таудан жиде тергендей ала берсе (?) —
деп басылған жолдағы «берсе» деген сөзді біз:

Таудан жиде тергендей ала берсен,—
деп оқыр едік.

Осылан байланысты өлеңінің бірнеше жолын оқып көрейік. Сонда «берсе» деген сөз басқа жолдардағы сөздермен (етістіктермен) қыыспай түп нұсқадан алшақ тұрғанын аңғарамыз. «Ала берсе» деген етістік үшінші жакта тұрға, өлеңдегі басқа етістіктер екінші жакта тұр.

...Сілке киіп тымақты, насыбайды
Бір атасың (атады емес) көнілің жайлапанда,
Таудан жиде тергендей ала берсе (ң),
Бір жасайың (жасайды емес) құмарың әр қанғаша
Көкіректе жамандық еш ниет жок,
Аң болады кеңесің (кеңесі емес) құс салғанда.

Осы өлеңінің отыз алтыншы жолы соңғы баспаларда:

Бейне ұқсар тар төсекте жолғасқанға,—
деп басылып жүр.

Ал, 1909 жылғы жинақта:

Және ұқсар тар төсекте жолғасқанға,—
деп басылған (71-бет). Бізше сол 1909 жылғы жинақта дұрыс берілген. Оган дәлел — өлеңінің жиырма тоғызынышы, отызыншы жолында:

Қар — аппак, бүркіт — қара, тұлкі — қызыл,
Ұқсайды қаса сұлу шомылғанға,—

деген жолдар бар. Ақын бейнелеуді осы арада-ақ бастады. Бұл арада «сұлудың шомылғанына» ұқсатса, отыз алтыншы жолда сол сұлудың «ер күйеуі» мен жолыққана тағы да (және) ұқсатып отыр.

«Қансонарда...» өлеңі 1954 жылғы жинақта 1882 жылмен берілген. Ал, 1909 жылғы кітапта 1886 жыл делінген (15-белік «Аңшылық туралы» 71, 72-беттер).

Сол сияқты «Қактаған ак күмістей кен мандайлы» деген өлеңнің төменинен жоғары санағанда (11-бет) төртінші жолы:

Торғындаі толқындырып көз тандайды
деп басылған.

Бұл жолдағы «толқындырып» деген сөз мағна жағынан ақынның айтпак ойына нұқсан келтіріп тұр.

Түп нұсқаны біз былай оқысады дұрыс болар еді деп білеміз:

Қолаң қара шашы бар жібек талды,
Торғындаі толқын ұрып көз тандайды

Осы өлеңнің «жігітті жұрт мактаған қыз жақтаған» деген жолынан кейін 1909 жылғы жинақта:

Кей жігіт арсыздықпен ұятсынбай,
Колы жетпес сирсеге тыртқатаған,
Кей жігіт мактан үшіңкылық қылмай,
Бойына майдалақпен сыр сақтаған»,—

(63-бет) деп басылған. 1954 жылғы жинақта аяққы екі жол, бастапқы екі жолдан жоғары берілген. Өлең мазмұны бойынша 1909 жылғы басылуы дұрыс.

«Қартайдық кайғы ойладық, ұлғайды арман» (17-бет) өлеңнің төртінші жолындағы бір сөз жинақтарда:

Мен казақтан кегінді *әперем деп*,—

болып басылып жұр. Өлеңнің баскы екі жолында: «көп ерем деп», «тек берем деп» келе жатқан өлеңнің екпінді, әсерлі (мазмұнына сай) үйқас, ыргағы соңғы жолға келгенде «әперем деп» делініп әлсіреп тұр.

1909 жылғы жинақта «ап берем деп» дұрыс басылған. (4-бет).

Осы өлеңнің соңғы жинақтарында басылып жүрген

он жетінші, он сегізінші өлең жолдары 1909 жылғы жинақта және біз бір дерек санап отырған Оразке колжазбасында жоқ. Бұл жөнінде 1954 жылғы жинақта ешбір түсінік берілмеген... Және 1954 жылғы Абай жинағын баспаға даярлаушы, түсінік беруші жолдастардың берген түсініктегі адам түсініп болмайтын дәрежеде, бір-бірмен қым-қиғаш қайшы келіп жатады.

«Картайдық, қайғы ойладық, ұлгайды арман» өлеңінде алтыншы шумағының екінші жолы 1909 жылғы жинақта:

Мал берсем сен мендік бол деп дерем деп,—

(4-бет) делініп дұрыс басылса, 1954 жылғы жинақта:

Ет (?) берсем сен мендік бол деп берем деп,—

делініп ҳате басылп, «1909 жылғы жинақ бойынша» басылыш отыр деп «түсінік» береді.

Осы өлеңнің жетінші шумағының төртінші жолы 1909 жылғы жинақта:

Мен қалсам бір жерінді бөксерем деп,—

делініп басылып, Абай сөзін әлсіретіп отыр.

Оныншы шумактың үшінші жолы 1909 жылғы жинақта:

Жанын сатқан мал үшін антүрғаның,— (5-бет) деп дұрыс берілсе, 1954 жылғы және басқа жинақтарда:

«Арын сатқан мал үшін антүрғаның»,— деп ҳате басылған.

Өлеңнің ең соңғы жолы 1909 жылғы жинақта:

Өз үйінде шертиген паңы құрсын,— (5-бет) деп Абай-да дұрыс берілген «шертиген» деген өткір мысқыл сөзін, 1954 жылғы және басқа жинақтарда:

Өз үйінде шірептеген (?) паңы құрсын»,— деп бұзып, бүрмалап басқан.

«Қыран бүркіт не алмайды салса баптап»,— деген Абайдың сатираптық өлеңінің ішінде басылып жүрген:

Өзі алмайды, қыранға алдырмайды,
Күні бойы шабады бос да лактап,—

деген екі жол өлең 1909 жылғы жинақта жоқ.

Біз бұл екі жол өлеңді Абайдікі емес демейміз. Бірақ, қазіргі басылып жүрген қалпында өз орнын тап басып түрган жоқ. Қисынсыз жерден келіп қыстырылып тұр.

Бұл әлі тексеруді, анықтап барып, толык түсінік беруді керек етеді.

«Бір дәурен кемді күнге — бозбалалық», — деген өлеңнің З-шумағының бірінші жолы:

Әсем салдық өлгенше кем қаларлық (?)

(28-бет) деп басылған. Бұл жолдағы «кем қаларлық» деген сөздер ешбір мағна бере алмайды.

Түпкі нұсқа былай оқылса өлең алғашқы қалпына келген болар еді:

Әсем салдық өлгенше кім қыларлық,
Оған да мезгіл болар тоқталарлық.

Бұл арада акын: «Ешкім де өле-өлгенше әсем-салдық қыла алмайды. Оған тоқталарлық мезгіл еген ойды айтып отыр.

Осы уш өлеңдегі текстологиялық кемшіліктер 1909 жылғы баспадаң бастап, 1954 жылғы басылған Абай жинақтарында қайталанып келеді. Біз осы кемшіліктерді түзетудегі сүйенген гипотезамыз дәлелді деп білдік. «Қөңілім қайтты достан да, дұшпаннан да», — деген өлеңнің алтыншы шумағының соңғы екі жолы 1954 жылғы жинақта:

Ала жылан, аш бақа, күпілдектер
Кісі екен деп ұлкеннен (?) ұялмай жүр,—

деп басылған.

Ал, 1909 жылғы жинакта:

Кісі екен деп ұлықтан ұялмай жүр,

(9-бет) деп басылған. Бізше осы 1909 жылғы басылуы дұрыс. Анық ақынның, әсіресе Абайдың, бір сөзді бір ойды бүр өлеңнің ішінде екі рет қайталамайтыны мәлім.

Осы өлеңнің он бірінші шумағында: «Ұлкеннен ұялмай жүр» деген сөз айтылады:

Жасы кіші ұлкеннен ұялмай жүр,—

дәйді. Ал, ұлықтан ұялмай жүргендер «ала жылан, аш бақа күпілдектер», атқамінерлер.

Жетінші шумактың бірінші жолы 1909 жылдан бастап, соңғы жинактарда:

Бектікте біреу (бектеп (?)) тұра алмай жүр,—

деп басылып келеді. Бұл арада Абай ел басқарушылардың, атқамінерлердің бектікте (болыс, старшындықта Қ. М.) тұрақты бола алмауын айтады деп ойлаймыз. Сонда «бектеп» деген сөз хате басылып кеткен сияқты.

Оразке қолжазбасында:

Бектікте біреу бекіп тұра алмай жүр,— деген, бізше осы «бекіп» деген сөз түп нұскаға сәйкес келетін сияқты.

Өлеңнің осы шумағының келесі үш жолы, біз айтып отырған қолжазбада және 1909 жылғы жинақта (9-бет). былай берілген:

О дағы ұры-қарды қыра алмай жүр,
Қарсылық қүнде қылған телі-тентек,
Жаза тартып ешбірі сұралмай жүр.

Сонғы баспаларда:

О дағы ұры-қарды тия алмай жүр,—

деп басылып жүр.

«Ұр-қарды қыра алмай жүр» дегенде де Абай сол тыйым салуды айтып отыр. Олардың да «қырып» жүргені белгілі деген ұғым әркімге түсінікті.

Және өлеңнің көркемдік үйқасының өзі де: «тұра алмай жүр, қыра алмай жүр, сұралмай жүр» деп кисынды келіп тұр.

Сондықтан бізше 1909 жылғы басылуы дұрыс.

«Адасқанның алды — жөн, арты — соқпақ»,— деген өлеңнің екінші шумағының үшінші жолы 1954 жылғы және басқа соңғы жинақтарда:

Қарсы алдына жымырып келтірем деп,
Ақ тымақтың құлағы салтақ-салтақ,—

деп басылған. 1909 жылғы жинақта:

Қас алдына жымырып келтірем деп,—

делініп басылған. Бізше осы «қас» алдына деген дұрыс па дейміз.

Төртінші шумақ 1909 жылғы баспасында жоқ. Және бұл шумақтың өзінің көркемдік құндылығы да соншама көңілдегідей емес. Кейінгі қоспа бола ма дейміз. Бұл шумақ әлі зерттеуді керек етеді.

«Жігіттер, ойын арзан, құлкі қымбат»,— деген өлеңнің екінші шумағының екінші жолы 1954 жылғы және басқа жинақтарда:

Кейбіреу қояр құлақ үққанынша,—
деп басылған.

1909 жылғы кітапта:

Кейбіреу қояр көңіл үққанынша,—
(12-бет) деп дұрыс баскан. Қейінгі тузеушілер байыбына бармай «түзеген». Осы жолдың алдындағы бір жолды оқиыкшы:

Кейбіреу тыңдар үйден шыққанынша,—
демей ме? Ендеше «құлақ қоюды» әуелі айтып алды. Абай бұл арада: үйден шыққанша ғана тыңдайтын, құлағымен ғана тыңдайтын акпа құлақты айтып отыр. Екінші жолда өз әлінше, үққанынша көңіл қоятын адамды айтып отыр.

Олай болса 1909 жылғы жинақта Абай сөзі дұрыс берілген.

Өлеңнің үшінші шумағының төртінші жолы соңы барлық жинақтарда:

Қырмызы, қызыл жібек бозбалалар .
Оңғақ бұлдай былғайды, бір дым тисе,—

деп басылып келеді.

«Бұлдай» (оңғақ бұлдай) деген сөз бізше орынсыз түрған бетен сөз. Бұл мәселесін Абай алғашкы жолда «Қырмызы, қызыл жібек» деп бір рет айттып, енді сол «Қырмызы, қызыл жібек» сапасыз оңғақ болса бір дым тисе-ақ, бояуы езіліп, былғайды деп, тұрақсыз, ала құйын мінезді бозбалаларды бір дым тисе былғайтын оңғақ қырмызы, қызыл жібекке салыстырып отыр.

Ендеше 1909 жылғы жинақта:

Қырмызы, қызыл жібек бозбалалар
Оңғақ болса былғайды, бір дым тисе,—

(12-бет) деп дұрыс басылған.

Өлеңнің 9-шумагының (30-бет) 2-жолы:

Біреуді көркі бар деп жаксы көрме,
Лапылда (?) көрсе қызар нәпсіге ерме,—

деп басылған. Бұл арада «лапылдақ» деген сөз бүрмаланған. Абай «лапылдақ нәпсіге ерме» деп кісіні айтып отырған жоқ, Лапылдақ нәпсіге (нәпсі лапылдақ) ерме деп, кісіге айтып отыр.

Осы өлеңге берген түсінікте:

«Жігіттер, ойын арзан, күлкі қымбат» өлеңінің тексті 1909 жылғы жинақ (?) және Мүрсейіт қотжазбалары бойынша жіберілді,— дедінген.

Ал, 1909 жылғы жинақтың 13-бетіндегі «жігіттер, ойын арзан...» өлеңінің 14-жолын оқып карасақ «лапылдақ» деп дұрыс басылған. Түсінік беруші жолдастар 1909 жылғы жинақты зер салып қарамағаны байқалды.¹

Осы өлеңнің оныншы шумағының бірінші жолы 1909 жылғы жинақта:

Көп жүрмес, жеңсіккөйлек тез-ақ тозар,

(13-бет) деген Абай сөзін кейінгі баспаларда ешбір неғізсіз:

Көп жүрмес, жеңсіккөйлек *әли-ақ* тозар,—
деп берген.

Он үшінші шумақтың бастапқы жолын 1954 жылғы жинақта, одан бұрынғы жинақтарда мағнасыздыққа айналдырып бұзып басқан. 1909 жылғы кітапта:

Ақыл керек, ес керек, мінез керек,
Ер үялар іс қылмас қатын зерек.
Салақ, олак, ойнассы, керім-кербез,
Жыртан-тыртан қызылдан шығады ерек,—

(14-бет) десе, 1954 жылғы жинақта:

Ақыл керек, іс (?) керек, мінез керек,
Ер үялар іс қылмас, болса (?) зерек,—

деп басылған.

¹ «Социалистік Қазақстан» газетінде (21 сентябрь 1954 ж.) ба-
сылған: «Абайдың жаңадан табылған қолжазбалары» деген мака-
ласында профессор Э. Марғұлан Абай жинағына үрмей қалған, Құ-
дашев жинағынан кездесетін ақынның ұнындағы бір шумақ өлеңін
келтіреді:

Ақылды терең ойлан тыншы келсе,
Лапылдақ көрсе қызар нәпсіге ерме,
Өлең жақсы бола ма сабай берген,
Тергеліп, текшерілмей көніл берме.

Осы шумактағы «Лапылдақ» деген сөз біздің жоғарыла айтқан пікірімізді тағы да дәлелдей түседі. К. М.

Он жетінші шумактың бастапқы екі жолы 1909 жылғы жинақта:

Үйіңе тату құрбың келсе кіріп,
Сазданбасын қабақпен имендіріп,—

(14-бет) деп, Абай сөзі дәл мағнасын сактап басылған болса, 1954 жылғы жинақта:

Үйіңе тату құрбың келсе кіріп,
Сазданба сен (?) қабақпен имендіріп,—

деп дұрыс тұрған сөзді хате түсініп басқан. Абай әйелің сазданбасын десе, тузеушілер өзін сазданба («сазданба сен») деп бұлдірген. Өлеңнің келесі екі жолын оқысақ «сазданбасын» деп әйелге арналып айтылғанын анғару киын емес.

Ері сүйген кісіні ол да сүйіп,
Қызмет қылсын көңілі таза жүріп,—

демей ме Абай?

Осы өлеңнің ең соңғы шумағы 1909 жылғы жинақта жоқ.

Осы біз айтып отырған, соншама бұрмаланып басылған — «Бір дәурен кемді күнге — бозбалалық» өлеңіне 1954 жылғы жинақ соңында (1 том, 263 бет) берілген түсініктегі:

«Жігіттер, ойын арзан, күлкі қымбат» өлеңнің тексті 1909 жылғы жинақ және Мұрсейіт қолжазбалары бойынша жіберілді (?!), — дейді.

1909 жылғы жинақтың қаншалықты негізі алынған-дығын көріп отырмыз.

«Жаз» өлеңнің 1909 жылғы жинақта:

Жасы үлкендер бір бөлек,
Кеңесін күліп, сылқылдал,—

(67-бет) деп басылған жиырма жетінші жолы — 1954 жылғы жинақта, одан бұрынғы жинақтарда да:

Әзілдесін сылқылдал,—

деп қате басылып жүр.

Шынында, «жасы үлкендер» деген соң «кеңесіп, күліп» деу орынды айтылып тұрғаны даусыз.

Сондықтан 1909 жылғы кітапта Абай сөзі дәл берілген.

Өлеңнің он тоғызынышы жолында:

Кыз-келіншек үй тігер,
Бұрала басып былқылдал,
Ақ білегін сыбанып,
Әзілдесіп сыңқылдал,—

деп «әзілдесіп» деген сөз жастарға арналып, өз орнында айтылып тұр.

Сондықтан 1909 жылғы кітапта Абай сөзі дәл берілген дейміз.

«Жаз» өлеңінің 49-жолы (41-бет):

Жылқышылар кеп тұrsa,
Таңтереңмен (?) салпылдал»,—

деп басылған (1945 жылғы жинақта да солай).

Түсінікте:

«Жаз («жазды күн шілде болғанда») — шығарманың тексті 1909 жылғы жинақ және Мурсейіт қолжазбалары бойынша басылды»,— дедінген (264-бет).

Ал, 1909 жылғы жинақтың 67 бетіндегі «жаз» өлеңінің төменинен жоғары санағанда 4-жолын қарасақ «Тантереңмен» емес:

Таңтереңнен салпылдал,

деп «**ئازك اير تانکنان**» («**ئازك اير تانکنان**») дұрыс басылған. Осы «Жаз» өлеңіндегі:

Отken күnniң bәri ұмыт
Қoldan келер қайрат жок,—

деген жолдар 1909 жылғы кітапта жок.

«Интернатта оқып жүр» өлеңі мей «Фылым таппай мақтанба» деген өлең 1909 жылғы жинақта да, Оразке қолжазбасында да бір-ақ өлең болып берілген.

1909 жылғы жинақтың «б-бөлек, насиҳат туралы» деген бөлімінде 2-өлең «Интернатта оқып жүр» деп басталып, қазіргі жеке өлең болып басылып жүрген, «Фылым таппай мақтанба» соның аяғы болып келіп, бір-ақ өлең ретінде басылған. (51—53-беттер).

Бізше, өлеңнің тақырыбы да бір; өлеңнің идея, мазмұны, көркемдік түрі, үйқас. ырғағы жалпы мағнасы

бір-ақ өлең екенін көрсетіп тұр. «Интернатта оқып жүр» өлеңі қазіргі жинақтарда:

Женіл көрме, бек керек
Оған да ғылым, оған да ой
Калайша, қайда енуге,—

деумен үзіліп, ақын «Оған да ғылым, ой керек қалайша қайда енуге»,— деп әрі қарай айтпақ ойын аяқтамай қалғаны көрініп тұр.

...Қалайша, қайда енуге.
Ғылым таппай мақтанба,
Орын таппай баптанба,
Құмарланып шаттанба
Ойнап босқа құлуге...

Осылай жалғастырып оқып көрсек екі бөлініп басылып жүрген негізінде тұтас бір-ақ өлең екенін анғару киын емес.

Біз 1909 жылғы жинақта бір өлең болып берілуі дұрыс дейміз.

«Өлең — сөздің патшасы, сөз сарасы»,— деген өлеңнің тоғызынышы шумағының аяққы жолы 1954 жылғы және басқа соңғы жылдардағы жинактарда:

Қазаққа өлең деген бір қадірсіз,
Былжырақ көрінеді, бәрі (?) даңдак,—

деп басылып жүр.

Бұл арада Абайдың өлеңге көз қарасы, эстетикалық қағидасы өрескел бүрмаланып тұр. Қазаққа өлең деген-нің бәрі қадірсіз: «Былжырақ керінеді, бәрі даңдак» болып тұр.

Тұғанда дүние есігін ашады өлең,
Өлеңмен жер қойнына кірер денен,—

деп өлең — қазақ халқының қуанышы-сүйінішіне, қайғы-касірет күйінішіне өмір бойы айнымас серік-дос деп білген, «Өлең — сөздің патшасы», деп бағалаған Абай, «Қазаққа өлең деген бір қадірсіз, бәрі былжырақ, даңдак көрінеді» деуі ешбір ақылға симайды:

Абай:

Кобыз бен домбыра алып топта сарнап,
Мақтау өлең айтыпты әркімге арнап

Әр елден өлеңменен қайыр тілеп,
Кетірген сөз қадірін жұртты шарлап,—

деп, «мал үшін тілін бәзеп, жанын жалдаپ, мал сұрап біреуді алдаپ, біреуді арбап» өлеңнің кәдірін кетіріп жүргендердің өлеңі қазаққа қадірсіз. *Солар* былжырақ, даңдақ көрінеді— дейді. Болмаса, Абай өлең атаулының *бәрі* қазаққа қадірсіз деп айтқан емес, олай айтуы мүмкін де емес.

Олай болса 1954 жылғы және басқа соңғы жылдардағы Абай жинақтарында:

Қазаққа өлең деген бір қадірсіз,
Былжырақ көрінеді *бәрі* (?) даңдақ,—

деп басылдып ақын сөзі. Абайдың асыл ойы өрескел бұр-
маланып жүр.

Ал, 1909 жылғы жинақта:

Қазаққа өлең деген бір қадірсіз,
Былжырақ көрінеді *солар* даңдақ,—

деп (2-бөлік, өлең туралы, 31-бет), дұрыс басылған.

Яғни «әр елден өлең менен қайыр тілеп, жұртты шар-
лап, сөз қадірін кетірген» дердің өлеңі — солар қазаққа
қадірсіз, былжырақ, даңдақ көрінді, деп отыр Абай.

Егер қазаққа жалпы өлең қадірсіз болса, халықтың орасан бай ауыз әдебиетін ғасырлар бойы үрпактан үр-
пақ асыл мұра етіп сактап келмеген болар еді.

Абай өлеңдерін бірінші рет баспаға даярлап басты-
руши, ақынның ең алғаш өмірбаянын жазған — Қекітай Ысқақ ұлы Құнанбаев:

«Соңғы уақытта Абай өзі өлеңнің өнер екенін біліп, жаза бастаған соң, бұрынғы ақындар нағандықпен өлсенді өнер орнына ғибрат үшін айтпай, тіленшілік ор-
нына айтқандықтан — ақындықтың да, өлеңнің де қа-
зак ортасында бағасы кеткендігін айтып, өзін олардың ретінен басқа қылыш, алмақ пайда үшін емес, халықтың гылымға ұмтылтып, көніл көзін ашпакқа ғибрат үшін жазғанын білдіріп өлең шығарған:

...Кайда бай мактаншакқа барған таңдал,
Жиса да бай болмапты қанша малды-ай.
Қазаққа өлең деген бір қадірсіз,
Былжырақ көрінеді *солар* даңдақ»,—
дейді. (1909 жылғы жинақ, 107-бет).

Абай жазған түп нұсқада: «Былжырақ көрінеді со-
лар даңдак» екенін Кәкітайдың сөзі тағы да бекітіл отыр.

Он бірінші шумақтың соңғы екі жолы 1954 жылғы
жинақта:

Эңшейін күн өткізбек әңгіме үшін (?)
Тындар едің бір (?) сөзін мыңға балап,—

деп басылған.

Ал, 1909 жылғы жинақта.

Эңшейін күн өткізбек әңгімені
Тындар едің әр сөзін мыңға балап,—

деп дұрыс басылған.

«Біреуден біреу артылса» деген өлең 1909 жылғы жи-
нақта 1889 жылы жазылған өлеңдер ретінде берілсе (І-
бөлік, халық туралы, 22-бет). 1954 жылғы жинақта —
1887 жылы жазылған өлең деп басылған.

Осы өлеңнің төртінші шумағының бастапқы екі жолы
1954 жылғы жинақта:

Ақыл жок, қайғы жок онда
Ісі жок теріс пе, он ба,—

деп басылса, 1909 жинақта:

Ісі жок, ісі теріс пе, он ба,—

деп басылған. 1909 жылғы басылуы дұрыс. Біріншіден,
өлеңнің мағнасы дәл берілсе, екіншіден, өлеңнің өзіне
арнаулы әніне өлең күрылышы сайма-сай келеді.

«Біреудің кісісі өлсе, қаралы — ол», деген өлеңге бе-
рілген түсініктегі (268-бет):

«Біреудің кісісі өлсе, қаралы — ол» — өлеңнің тексті
1909 жылғы жинақ пен Мұрсейіт қолжазбалары бойын-
ша басылды.

Үшінші шумақтың үшінші жолы бұрынғы баспалар-
да және Мұрсейіт қолжазбасында:

Бұрынғы жақсылардан қалған мирас,—

делініп келген еді. Бұл жинақта 1909 жылғы баспа бо-
йынша:

Бұрынғы жақсылардан өрнек қалған,—
деп түзетілді» дейді

Бұл арада түсінік берушілер Мұрсейітке сенбей 1909 жылғы жинаққа сүйенеді (?) Одан әрі:

«Сол шумақтың ақырғы жолы Мұрсейіт қолжазбасы бойынша былайша берілді:

Биде тақпак, мақал бар, *байқап* кара

Ал бұл жол 1909 жылғы жинақта:

Биде тақпак, мақал бар, ойлап кара,—

деп басылған.

Жетінші шумақтың ақырғы жолы.

Таппай айтпа оған да айттар кезді.—

делініп Мұрсейіт қолжазбасы бойынша қалдырылды
Бұл жол 1909 жылғы жинақта:

Таппай айтпа *үққанға* айттар кезді,—

деп басылған»,— дейді.

Бұл жерде түсінік берушілер енді 1909 жылғы жинаққа сенбей, Мұрсейітке сүйенеді.

Өлеңнің авторы Абай ескерілмейді. 1909 жылғы жинаққа, Мұрсейіт қолжазбасына сын көзімен қарап. Абай өлеңнің мазмұнын негізге ала отырып, ғылми түсінік берудің орнына, ешбір негізсіз біресе 1909 жылғы жинақты, біресе Мұрсейітті құрғак макұлдай салады.

Шынында: «Бұрынғы жақсылардан қалған мирас» деген жол түпкі нұсқаға жақын. Өлеңнің осы шумағын тұтас оқысак ақын халықтың ежелгі ел дәстүріне, тұрмыс салтына байланысты туған өлең-жырды, тақпак, мақалды айтып отыр. Қазақ халқының өлең-жырды, шешендік сөзді «өнер алды — қызыл тіл» деп бағалайтын айтып отыр. Ұрпактан ұрпаққа мирас-мұра болып қалып келе жатқан халықтың бай ауыз әдебиетін айтып отыр.

Бала туса күзетер шылдақана,
Олар да өлең айттар шулап жана.
Бұрынғы жақсылардан қалған *мирас*
Биде тақпак, мақал бар, *байқап* кара.

Біз Абай сөзін дәл осылай оқыр едік.

Осы айтылған пікірімізді дәлелдей түсу үшін өлеңнің екінші шумағын көлтірейік:

Күйеу келтір, қыз ұзат, тойынды қыл,
Қыз таныстыр, қызыққа жүрт ыржанышыл.
Қынаменде, жар-жар мен беташар бар,
Өлеңсіз солар қызық бола ма гүл,—

дейді ақын.

Ал, «Таппай айтпа оған да айттар кезді»,— деген жол осы қалпында дұрыс, оның дұрыстығын Абай сөзінің өзі айтып тұр:

Қадірін жақсы сөздің білер жанға,
Таппай айтпа оған да айттар кезді,—

дейді ақын. «Қадірін жақсы сөздің білер жанға», деген-нен кейін:

Таппай айтпа ұққанға аиттар кезді,—

деп «ұққанға» деп қысынсыз, мағнасыз сөз қайталау Абайға тән емес екені өзінен өзі-ақ түсінікті.

Осы өлеңнің 10-шумагы (61-бет) 1909 жылғы жинақ және Мұрсейіт қолжазбасы бойынша:

Шортанбай, Дулат пenen Бұқар жырау
Өлеңі бәрі жамау, бәрі құрау,—

деп түзетіл алынды, деген (268-бет). Ал, 1945 жылғы жинақта (58-бет), одан бұрынғы барлық баспаларында:

Шортанбай, Дулат пenen Бұқар жырау,
Өлеңі — бірі жамау, бірі құрау.

деп басылған.

Біз осы 1945 жылғы жинақтағыға косыламыз.

Бұл арада біз Абай өлеңінің шумагын тұтас алып, зерсалып қарасақ, Абай Шортанбай, Дулат, Бұқарлардың ақындығын жоққа шығарып, өлеңдерінің бәрі жамау, бәрі құрау» деп олардың ақындығына мұлдем шек қоймайды. Өлеңдерінің идеялық және көркемдік жағынан кездесетін кемшіліктерін сынайды:

Кемшілігі әр жерде-ақ көрінеу тұр-ау

дейді. Болмаса «кемшілігі бар жерде-ақ көрінеу тұр-ау», деп үзілді-кесілді айтудан Абай жассанбаса көрек.

«Күз» өлеңі 1954 жылғы жинақта 1888 жылы жазылған дөлінсе, 1909 жылғы жинақта — 1889 жыл болып басылған.

«Қараша, желтоксанмен сол бір екі ай»,— (1954 жылғы жинақта 1888 жылғы өлең ретінде берілсе, 1909 жылғы кітапта 1889 ж.) деген өлеңнің үшінші шумағының үшінші жолы (64-бет) былай басылған:

Жас балаға от та жоқ тұрған маздал,
Талтайып қақтана алмай өле жаздал,—
Кемпір-шалы бар болса, қандай киын,
Бір жағынан қысқанда жел де (?) азынап

Түсінік былай берілген:

«Үшінші шумактың алғашкы екі жолы Мұрсейіт қолжазбасында:

Жас балаға отын жоқ тұрған маздал,
Талтайып қақтана алмас, өле жаздал,—

деп жазылған. Бұл екі жол 1909 жылғы жинақ бойынша беріліп:

Жас балаға үйде от жоқ тұрған маздал,
Талтайып қақтана алмай, өте жаздал,—

деп алынды (?), деген.

Түсініктегі солай десе де 1909 жылғы кітапта:

Жас балаға от та жоқ тұрған маздал,—

деп басылған (1909 ж. 63-бет).

Ал, 1945 ж. жинақта: «Жас балаға үйде от жоқ тұрған маздал»,— деп хате басылған (88-бет).

Одан әрі мынадай түсінік беріледі:

«Сол шумактың соңғы жолы 1909 жылғы жинақта:

Бір жағынан қысқанда о да азынап,—

деп басылыпты. Бұл жинақта Мұрсейіт қолжазбаларына сүйеніп:

Бір жағынан қысқанда жел де (?) азынап,—

деп қалдырылды», (269, 270-беттер).

Бізше, «Бір жағынан қысқанда о да азынап»,— деп басылған. 1909 жылғы және 1945 жылғы жинақтардағысы түп нұсқаға, өлең мазмұнына сай дұрыс берілген.

Бұл пікіріміздің дұрыстығын өлең шумағын тұтас алып карасақ көреміз;

Жас балаға от та жок түрған маздан,
Талтайып қақтана алмай, өле жаздап.
Кемпір-шалы бар болса қандай киын,
Бір жағынан қысқанда о да азынап,—

деп, Абай Қараша айында жағатын отыны жок кедей үйдің ауыр халін суреттейді. Жас баласы қақтанып, жылынатын үйінде оты жок, оның үстіне кемпір-шалы бар болса, бір жағынан о да (кемпір шал да) азынап қысса қандай киын, деп кедей үйдің аянышты халін сипаттайды

Кемпір-шалты бар болса қандай киын
деп отырып, өлеңің кетесі жолында:

Бір жағынан қысқанда жел де азынап,—

деп кемпір-шалды тастай беріп, желді айтып кету Абай поэзиясына жат нәрсе.

Абайдың осы «Қараша, желтоқсанмен сол бір-екі ай», деген өлеңі ақынның саяси-әлеуметтік көзқарасын айқыныр-ақ көрсететін өлеңдерінің бірі.

«Ауылда шаруашылық тұрмысы бір-біріне қайши кедей мен бай екі тап барын, байдың кедейді рахымсыз қанайтынын Абай өлеңінде ашық көрсетеді.

Қанаушы бай мен қаналушы кедейдін бір-біріне мейірімсіз екенін дә Абай жақсы ұқты:

«Жалшы ұлына жаны ашып ас бермес бай», деген өлеңінде осы тап қайшылығын талдап суреттейді,»— дейді С. Мұқанов (Абай шығармаларының толық жинағы, 1945 ж. XIV-бет).

«Қараша, желтоқсанмен сол бір-екі ай», өлеңінің саяси-әлеуметтік идеясын Сәбит Мұқанов дұрыс ашып көрсеткен.

Абай өлеңінің осындай айқын идеясы 1954 жылғы және басқа сонғы жылдарда шығып жүрген жинактарда өрескел бүрмаланып берілген:

Жалшы үйіне жаны ашып ас бермес бай.
Артық қайыр артықша қызметке орай.
Байда *mei'r* (?), жалшыда *bейіл* де жок (?)
Аңдыстырған екеуін, құдайым-ай,—

деп басылып жүрген өлең шумағы: байда мейір жок, жалшыда бейіл жок деген мағнаны беріп түр.

Бұл арада Абай қанаушы тап пен қаналушы гаптын

арасында ешбір бітімге келмейтін қарама-қарсы таптық қайшылыкты ашып айтып отыр.

Абайша: жалшыны қанап отырған дүниекор байда бейіл жок, рахым жок дейді. Ал, өзін қанап отырған бейілсіз, рахымсыз байға жалшы да мейірімсіз, ягни қаңауышы байға жалшы табыспас мейірімсіз дүспан деген пікірді ақын айқын айтып отыр.

Олай болса 1909 жылғы жинақта:

Байда бейіл, жалшыда мейір де жок,—
деп дұрыс басылған (12-бөлек, 2 өлең, 69-бет).

Кейінгі баспаларда сөздің орны ауыстырылып беріліп, Абай өлеңіндегі ақынның идеясы бүрмаланған.

Абай «Қыс» деген өлеңіндегі:

Ұшпадай бәркін киген оқшырайтып,—
деген өлең жолындағы «ұшпадай» деген сөзге 1954 жылғы жинақта «Шашыранды (бұлт)»,— деп хате түсінік берген. Дұрысында ұшпа бұлт деп казак бөріктей шоқтатып жеке-жеке жүрген бұлтты айтады десе, дұрыс болар еді. Шашыранды ала-шабыр бұлтты Абай бөрікке ұқсатпаса керек.

«Болыс болдым мінеки»,— өлеңіндегі 72-беттен төменнен жоғары санағанда 71-жол:

Алқыны құшті асаулар,
Ноқтаға басы кірілді (?) ,—

деп басылған (1945 жылғы жинақта да осылай).

Біз бұл жолдардағы «кірілді» деген сөзді «көрілді» деп түзеп:

Алқыны құшті асаулар,
Ноқтаға басы көрілді,—

деп оқысақ түл нұсканы қалпына келтірген болар едік.

Осы соңғы өлеңдерде 1945, 1954 жылдардағы жинақтарда:

Көрмей тұрып түсеміз (?)
Темір көзді сарайды,—

деп жарияланған.

Осы соңғы өлең жолдарына 1954 ж. жинақта былайша түсінік берілген:

«1909 жылғы жинақта.

Көрмей тұрып құсамын,—

деп басылған жол Мұрсейіт қолжазбасы бойынша:

Көрмен тұрып түсеміз,—

деп басылды» (274-бет).

Бұл берілген түсініктің өзі де түсініксіз.

«Темір көзді сарайды» яғни тұрмені көрмей тұрып «құсамын» не болмаса, тұрмені көрмей тұрып «түсеміз» (тұрмеге көрмей тұрып түсеміз), деген сөздер ақынның айтпак ойын бере алмайды, өлеңді мағнасыздыққа айналдырады.

Біз бұл жөнде өлеңнің мазмұнына және Абайдың басқа өлеңдеріндегі сөз қолданыстарына сүйене отырып жорамал (гипотеза) жасап «құсамын», «түсеміз» деп кате басылып жүрген сөздерді түзеп, былайша оқыр едік:

Көрмей тұрып құсемін

Темір көзді сарайды

«Құсемін» беземін деген мағанада. Яғни темір көзді сарайды көрмей тұрып-ақ зәрем үшады, одан беземін деген түсінік береді. Осылай түзесек өлеңнің бұл жолдары айқын ұғым береді, алғашқы қалпына келеді деп білеміз.

«Құсемін», «құспек» деген сөз «беземін», «безбек» деген мағнада Абайдың мына бір ауыз өлеңінде де кездеседі:

Соры қалың соққы жеген пышанамыз
Қайтып сүйп, жалғанинан қүсе аламыз

(безе аламыз К. М.)

1909 жылғы баспада «құсамын» деп басылды, баспа орны «құсемін» деген сөздің мағнасын ұқпай өздерінше «құсамын» деп түзеп жіберуі мүмкін.

«Білімдіден шықкан сөз»,— деген өлеңнің жоғарыдан төмен санағанда бесінші жолындағы соңғы сөз (78-бет)

Жүрері — айна, көнілі — оят (?),—

деп хате басылған. 1909 жылдан бастап баска жинактарда да «ояу», деп басылған. Дұрысы да осы.

Бұл баспаның ұқыпсыздығынан болған хате болуы мүмкін.

Абайдың «Сегіз аяқ» атты өлеңінің текстологиясына тоқтағанда, соңғы жылдары табылған, бұрын мәлім болмаған жоғарыда аталған Оразке Ұақбаевтың қолжазба-

сын еске ала отыруды мақұл көрдік. Оразке қолжазбасында Абайдың бірде-бір жинағында және басқа адамдардың қолжазбаларында жоқ «Серіз аяқ» өлеңінің ерекше бір нұсқасы (варианты) кездеседі¹. Оразке қотжазбасындағы «Серіз аяқ» өлеңінің текстінде ақынның бірнеше сөздері Абай жинақтарындағы және басқа қотжазбалардағы қалпынан басқаша жазылған:

Оразке қолжазбасы «Серіз аяқ» өлеңіндегі кейбір сөздердің мазмұны, мағнасын түп нұсқаға сай дұрыс берген деп сенуге болады.

Мысалы «Серіз аяқ» өлеңінің 1909 жылғы жинаққа және Мұрсейіт қолжазбасына сүйеніп жарияланып жүрген (1945, 1954 ж.ж.) нұсқасында өлеңінің кейбір жолдарындағы сөздер төмендегіше басылған.

1954 жылғы жинакта өлеңінің төртінші шумагында:

Қайнайды қапың,
Ашилы жаның
Минездерін көргенде;
Жігерлен, сілкін,
Қайраттан, беркін (?)
Деп насхат бергенде,
Ұяттыз, арсыз салтынан (?)
Калтып кетер артынан

(81-бет). Осы өлең шумагының бесінші жолындағы «беркін» деген сөз Оразке қолжазбасында «бекін» деп, жетінші жолдағы «салтынан» деген сөз «калтынан» деп жазылған.

Келесі өлең шумагының төртінші, бесінші жолдары 1954 жылғы басида:

Пайдасыз ақыл — (?)
Байлаусыз тақыл (?), —

деп басылса, Оразке қолжазбасында екі жолдағы соңғы екі сөздің орны ауысып былай жазылған:

Пайдасыз тақыл,
Байлаусыз ақыл, —

Бізше осы Оразке қолжазбасында бұл өлең жолдары дұрыс берілген. Байлауы жок ақыл, пайдасы жок тақыл.

¹ Бұл жөнде «Эдебиет және искусство» журналының 9-санында Абайдың жарияланбаған өлеңдері жайындағы біздің мақаламызды караңыз *K. M.*

Деген ұғым өлең мазмұнына сөзді орнымен колдану та лабына сай келіп тұр.

1909 жылғы жинақта да

Пайдасыз тақыл,
Байлаусыз ақыл,—

деп басылған (60-бет).

Сол сияқты 1954 жылғы жинақтағы «Сегіз аяқ» өлеңнің тоғызыншы шумағының (82-бет) баскы екі жолы:

Малынды жауға,
Басынды дауға.—

деп басылса. Оразке колжазбасында:

Басынды дауға,
Малынды жауға —

деп жазылған. Бізше Оразкенің колжазбасы дүрыс. Абай ешқашан адамның басынан малды жоғары қойған емес.

Осы өлеңнің оныншы шумағының алтыншы жолына 1954 жылғы жинақта (275, 276 беттер) мынадай түсінік берілген:

«Оныншы шумақтың алтыншы жолы 1909 жылғы жинақ бойынша:

Кор болып, құрып барасын,—

деп берілді. Бұл жол Мұрсейіт колжазбасында

Кор болып, қолда барасын

делінген».

Ал, Оразке колжазбасында:

Кор болып құлдан барасын,—

деп жазылған. Бізше осы «құлдан» деген сөз өлең мағнасын дұрысырақ беріп тұр. (Мұсрейітте «қолда» барасын деген сөз құлап деген сөздің, түп нұсқаның хате жазылуы деп ойлаймыз).

Осы өлең шумағын тұтас оқып, мазмұн-идеясына үніле қарасақ ақын: тамағы ток, жұмысы жоқ адамның азатының, мағнасыз бос таласқа түсіп, досқа жау болып, өтірік, өсекке салынып, еңбекке мойынсұнбай, өнер-білімге үмтыйлмай азғындал — «құлдан» (құлдырау, кер кету, ілгері үмтыйлмау, заман талабына түсінбеу. *K. M.*) бара жаткан деген ойды айттып отыр. «Құру» (жогалу)

емес. Ұлы ойшыл, ағартушы, ~~сүманист~~ халқынын келешегіне сенген данышпан ақын, халқын құриды деп пессимизмге салынған емес.

Халқының келешегіне сенген Абай, өз халқын шексіз сүйген Абай ескіліктің бұғауынан, надандықтың шырмадынан арыла алмай отырған ауыр халіне күйінеді. Бірақ, халық басындағы қара тұман айырып, ел өмірі өзгеріп, жаңа дүние, жарық күн туатынына сенеді.

«Жамандықтың кім көрмейді. Үміт үзбек — қайратсыздық, дүниеде ешиңерсе де баян жоқ екені рас, жамандық та қайдан баяндан қалады дейсін. Қары қалың қатты қыстың артынан көрі қалың, көлі мол жақсы жаз келмеуші ме еді»,— дейді ақын, (1 том, 1954 ж, 214-бет).

Сондықтан «Серіз аяқ» өлеңіндегі «Қор болып, құрып барасын»,— деп басылып жүрген өлең жолы жауапсыз қаралып, хате басылған. Ақын өлеңінің идеялық-мазмұнына көрнеу нұқсан келтіріп тұр.

Бізше Оразке қолжазбасы Абай өлеңінің тұп нұсқасын қалпына келтіруге жол ашып тұр деп білеміз.

Он төртінші шумактың екінші жолы 1954 жылғы жинақта:

Жұз кісі сүмға,—

деп басылған. 1909 жылғы кітапта:

Жөн кісі сүмға,—

деп берілген (61-бет).

1954 жылғы жинақтың 276-бетінде:

«Он төртінші шумактың алтыншы жолы 1909 жылғы жинаққа сүйеніп:

Айғаймен *өтті*, амал жоқ.—

деп жіберілді (?!). Бұл жол Мұрсейіт қолжазбала-рында:

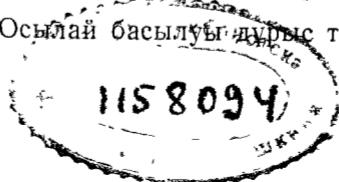
Айғаймен *кетті*, амал жоқ.—

деп жазылған»,— деп түсінік береді.

Шынында, 1909 жылғы жинақтың 61-бетін қарасак, 1954 жылғы жинақтағы беріліп отырған түсінікті жалғанға шығарады:

Айғаймен *кетті*, амал жоқ.—

деп басылыпты. Осылай басылудың дұрыс та.

Себебі «өтті» деген сөз осы өлең шумағының сегізінші жолында келеді:

Корлықпен өткен қу өмір,—
дейді.

Он бесінші шумактың алтыншы жолы 1909, 1954 жылғы жинақтарда:

Именсе елің баптанбақ ,
деп басылып келеді.
Өлеңнің мағна, мазмұнына, сөз ретіне қарағанда:

Именсе елі баптанбақ,—
делініп оқылса, баспада хате басылған Абай сөзі түп нұсқасына сай келер еді.

Енді «Сегіз аяқ» өлеңнің жиырма төртінші шумағының соңғы жолын 1954 жылғы жинағында адам қулерлік емес ренжірлік етіп «түзеп» басқан.

1909 жылғы баспасынан бастап 1954 жылғы жинаққа шейін, түпкі нұсқасы бойынша дұрыс басылып келе жатқан және оқушы жүртшылыққа соншама түсінікті, ешбір күдік туғызбайтын Абай сөзін 1954 ж. жинаққа түсінік берушілер өздері түсінбей, тап басып алышынан түрған Абай сөзінің аяғын аспанға қаратып, былайша «түсінік» берген:

«Жиырма төртінші шумактың соңғы жолы бұрынғы баспаларында:

Қысылған жерде жан жалдау,—
деп басылып келген еді. Бұл жинақта:

Қысылған жерде — жанжал, day,— (?)
деп түзетіліп алынды» (276-бет).

Бұл «түсінік» бойынша кулығы мен сұмдығы, арбау мен алдауы іске аспай, түйікқа тіреліп, тұмсығы тасқа тиген залымдар қысылғанда жанжал, дау шығарады деген үфим шығады.

Жоқ, олай емес. Кулық-сұмдығы, алдау-арбауы әшкереленіп, қолға түсіп, қысылған залым жанжал, дау шығара алмайды. Өтірік айтып ант іshedі, жан береді (жанын жалдайды). Абай осыны айтып отыр:

Баяғы кулық, бір алдау,
Қысылған жерде жан жалдау.

«Жанын жалдау» (жан жалдау), мал үшін, дүние үшін, өтірікке «ант ішу» деген Абайдың басқа өлеңдерінде де кездеседі. Мысалы:

Ант ішкен күнде берген жаны құрсын,
Арын сатыл тіленген малы құрсын.

(«Картайдық, қайғы ойладық, ұлғайды арман»).

Мал үшін тілін безел, жанын жалдаш,
Мал сұрап біреуді алдап, біреуді арбап...

(«Өлең — сөздің патшасы, сөз сарасы»).

Бұл арада «түсінік» берушілердің Абай сөзіне үстірт қарап, шалағайлық жасағандықтары айқын аңғарылады.

* * *

Біз соңғы басылған (1954 жылғы) Абай шығармаларының текстологиясына бірінші томынан бастап өлеңдердің кітапта басылу ретімен тоқталып келе жатыр едік. Енді Абай жинақтарының бұрынғы баспаларын, сол сияқты ертеден белгілі қолжазбаларды 1954 жылғы жинақпен салыстыра тексергенде ерекше көзге түсетін текстологиялық айырмашылықтар болмаған соң 1 томның (1954 ж.) 20—50-беттеріндегі ақынның үш өлеңіне жоғарыдағы рет бойынша тоқталмай өткен едік.

Бұл арада «Сегіз аяқ» өлеңінің текстологиясына тоқтағанда Оразке қолжазбасына сүйенуге тұра келді. Сол Оразке қолжазбасы әңгіме болып қалғандықтан енді біраз шегініс жасап, текстология жөнінен тек осы Оразке қолжазбасымен салыстырып қарағанда айырма-қайшылығы бар үш өлеңге тоқтала кетуді макұл көрдік.

Ол өлеңдер: «Қалың елім, қазағым, қайран жұртыйм» (20, 21 беттер), «Адасканның алды — жөн, арты — сокпақ», (25, 26-беттер), «Бөтен елде бар болса» (50—54-беттер).

Енді осы үш өлеңді 1954 жылғы жинақтағы басылуы мен Оразке қолжазбасындағы нұсқасымен салыстырып қарайық.

Бірінші өлеңдердің алғашқы төрт жолы 1954 жылғы жинақта былай басылған:

Қалың елім, қазағым, қайран жұртыйм,
Ұстарасыз аузыңа түсті мұртын,

Жақсы менен жаманды айырмадың,
Бірі қан, бірі май бол енді екі үртyn

Оразке қолжазбасында:

Казагым, қалың елім, қайран жұртым,
Аузыңа ұстарасыз түсті мұртың,
Жақсы менен жаманды айырмайсың,
Бірі қан, бірі май бол енді екі үртyn

Бастапқы екі жолдағы айырмашылық өлеңдегі сөздердің орын ауысуында екені көрініп тұр.

Бізше, қолжазбадағы сөз реті өлеңнің тақырыбына сәйкес келіп тұр. Сонымен қатар ақынның көздеғен нысанасын а дегеннен дәл көрсетіп тұр. Қолжазба бойынша берілген өлең жолдарындағы сөз тізбегі өлеңге ерекше екпін беріп, ел тағдырын тебірене жырлаған ақынның намыстан туған ызалы жырын әсерлі етіп тұр.

Екінші жолдағы (жинақта басылуы бойынша):

«Ұстарасыз аузыңа түсті мұртың» дегеннің өзі өлеңге мағна жағынан да нұқсан келтіріп тұр. Қара сөзге айланырып оқып көрсек: «ұстарасыз аузыңа (ұстарасы жоқ аузыңа) мұртың түсті»,— деген сияқты болады. (Бұл кітап бойынша). Ал, өлең жолын қолжазба бойынша қара сөзге айналдырсақ: аузыңа ұстарасыз (ұстара жоқ болғандықтан) мұртың түсті» деген дұрыс ұғым беріп тұр.

Өлеңнің үшінші жолындағы «айырмадың» (жақсы менен жаманды айырмадың) деген сөз етістік өткен шакты көрсетіп тұрса, қолжазбада «айырмайсың» деп берілген етістік қазіргі шакты көрсетіп тұр.

Абай бұл арада: «Жақсы менен жаманды әлі күнге дейін айырмайсың» дегенді айтып отыр. Осы дәлелдерге сүйеніп қолжазбадағы өлең нұсқасы Абай өлеңнің алғашкы қалпын дұрыс сақтаған дер едік.

Ал, осы төрт жолдан кейін келетін (1954 жылғы жинақтағы) бесінші және алтыншы жолдар Оразке қолжазбасында атымен жоқ, яғни:

Бет бергенде шырайың сондай жақсы,
Қайдан ғана бұзылды сартша сыртың.—

деген жолдар.

Бұл екі жол шынында да Абай өлеңіне кірген «бөтен сөз» екені үціле қараған кісіге көрініп тұр. Біріншіден, өлеңнің жалпы сарынына (мотивына) байланысы жоқ,

Абайдың: «Бөтен сөзбен былғанса сөз арасы» дегеніндей бөтен сез.

Екіншіден, осы екі жолдың өзі бірін-бірі қайталап тұрған мағнасыз сөздер.

Бірінші жолда: «Бет бергенде шырайың сондай жақсы» дегенде адамның сыртқы құбылысын (шырайын) айтса, екінші жолда да «қайдан ғана бұзылды сартша сыртың» деп тағы да алгашкы жолдағыдан адамның құбылысын айтады. Қоз көргенде сыртың жақсы сияқты, ішің арам деген ұғым бере алмайды. «Сартша сыртың бұзылды» деген сөзді Абай қолданды деу қын.

Үшінші, Абай өзінің қара сөзінде («Екінші сөз» деген аталаып жүрген сөзі):

«Мен бала күнімде естуші едім, біздің қазактар сартты көрсе, құлуші еді: енеңді ұрайын кең қолтық шүлдіреген тәжік, арқадан, үй төбесіне саламын деп, қамыс арткан, бұтадан корыққан, көз көргенде «әке-үке» десіп, шығып кетсе, қызын боктасқан, «сарт-сұрт» деген осы деп.

...Енді қарап тұрсам, сарттың екпеген егіні жоқ, шығармаған жемісі жоқ, саудагерінің журмеген жері жоқ, қылмаған шеберлігі жоқ. Өзіменен өзі әуре болып, біріменен-бірі ешбір шаһары жауласпайды. Орысқа қарамай тұрғанда қазактың өлгенине «акрет», тірісінің киімін жеткізіп тұрды... Орысқа қараған соң да орыстың өнерлерін бізден олар көп үйреніп кетті... ептілік, қырмызылық, сыйайылық бәрі оларда»,— дейді.

Бала күнінде өзімшіл надан елдің аузынан естіген өсек сөзін есейгенде есіне алып сынаған Абай, 1886 жылы, 41 жасында жазған өлеңінде қазак ұру басыларының жағымсыз мінез-құлқын әшкерелеу үшін өзбекті (сартты) мысалға келтірді деу шындыққа жатпайды деп білеміз.

Сондықтан Оразке қолжазбасында осы екі жол өлеңнің болмауы Абай өлеңін ақынға тән емес «бөтен сөзден» тазартып түп нұсқасын қалпына келтіруге мүмкіншілік береді.

Өлеңнің кітапта басылған жетінші, сегізінші жолын оқып көрейік:

Үқпайсың өз сөзіңнен басқа сөзді,
Аузымен орак орган өңкей қыртың (?)...—

теп басылған

Колжазбада:

Аузымен орақ орган өңкей қыртым.

деп жазылған. Колжазбадағы «қыртым» (кітаптағыдай «жыртың» емес) деп берілуінің дұрыстығы даусыз дейміз.

Он бір, он екінші жолдарды кітап бойынша оқысак былай басылған.

Қөрсө қызар келеді байлауы жок,
Бір күн тыртын етеді, бір күн — жыртың(?)

Колжазбада және 1945 жылғы жинақта:

Бір күн тыртың етеді, бір күн — бұртың,—

деген. Біз осы «бұртың» (1954 жылғы жинақтағыдай: «жыртың» емес) деген сөзді дұрыс па дейміз. «Жыртың» жыртыңдау деген сөз, мағнасыз дарақы күлкіні көрсетеді.

Абай бұл арада күлкіні айтып отырған жок. Тұраксыз, «байлауы жок» адамның бір күн тыртың етсе, бір күні бұртың ете қалатын опасыздығын, ала күйін мінезін айтып отыр.

Өлеңнің он жетінші жолында «бұртың» деген сөз тағы кездеседі. Бұл арада «бұртың» деген сөздің қайталауы өлең жолының мағнасына қарай орынды болып тұр:

Ағайын жоқ нәрседен етер бұртың,—

десе, тіпті жаны ашыр ағайының да жоқ нәрсеге бұртыңдайды деген мағнада «бұртың» орынды қайталап тұрған сияқты.

Ал, он екінші жолдың аяғында келетін «жыртың» деген сөзді сол күйінде қалдырасқа, өлеңнің жиырма сегізінші жолында да «жыртың» деген сөз тағы кездеседі. Бірақ «жыртың» сөзінің осы соңғы қолдануы орынды тұр. Бұл арада орынсыз жыртың-тыртың құр күлкіден не шығады деген ұғымды беріп тұр.

Өлеңнің он бес, он алтыншы жолдары 1954 жылғы жинақта:

Өздерінді түзелер дей алмаймын,
Өз колыцнан кетпесе (?) енді өз ырқын,—

деп басылған

Қолжазбада:

Өз қолыңнан кеткен соң енді өз ырқың,—

деп жазылған.

Өлеңнің осы екі жолында ақын қандай ой мен қандай пікірге келіп отыр. Егер кітапта басылғандай:

Өз қолыңнан ырқың кетпесе, өздерінді түзелер дей алмаймын дегені ме?

Жоқ, қолжазбадағыдай: өз қолыңнан ырқың кеткен соң — түзелер дей алмаймын дегені ме?

Бұл арада үлкен саяси-әлеуметтік мағна жатыр.

Кітапта басылғандай Абай өз қолынан ырқы кетсе ғана түзелер еді деген пікірді айтқан болса, онда ел билеуші әкімдерге арналған айтқан болады. Бірақ, мұндай тоқтамға келу қыны.

Себебі ол кезде қазак арасындағы әкімдердің қолында тұрған ырық белгілі. Оны «Болыс болдым мінеки», «Мәз болады болысың» сияқты елеңдерінен көруге болады.

Екіншіден, өлең ел билеушілердің басына арналып қана айтылмаған. «Қазағым, қалың елім...»,— деп қытымыр заманның қыспағындағы, надандық түнегіндегі, ескі әдет-ғұрыптың шырмауындағы бұқара халықтың ауыр халіне күйініп айтылған өлең. Осылай дейтін болсақ: «Өз қолыңнан кеткен соң енді өз ырқың»,— деген қолжазбадағысы шындыққа жатады.

Енді осы пікірімізді дәлелдей көрейік.

Абайдың бұл өлеңі 1868 жылғы реформадан кейінгі қазақ елінің басына туған ауыр халті сипаттайты. Реформа — еңбекші қазақ халқының тұрмыс-халін қынданғанда түсті. Алым-салық онан сайын молайып, патша әкімдері мен қазақ байларының ел билеу жөніндегі үстемдігі күшійе түсті.

Сейтіп, бұл реформа қазақ халқын ұлттық және саяси жөнінен правосыздыққа айналдырған нағыз бюрократтық, әскери-отаршылдық сипаттағы реформа болды. Бұл реформа Қазақстанды патшалық Россияның нағыз отарына айналдырды.

Ендеше Абай, жоғарыда сөз болып отырган өлеңінде, халқының өз қолынан билігі кеткенін көріп отырып: «Өз қолыңнан кетпесе енді өз ырқың» деуі ешбір ақылға симайды. Сонымен бірге, өз халқына қолыңнан билігін

*

кетсе ғана түзелесің деп айтуы да ешбір шындыққа жа-
наспайды.

Қайта Абай: өз көліңшан ырқың (білігің) кетіп отыр-
ғанда ел болар дей алмаймын. Халық билікті өз колына
алып, өз тағдырын өзі шешетін болғанда ғана мақсатқа
коло жетеді, деген пікірді айтып отыр деп түсінуіміз
керек.

Абай өлеңінің осы біз айтып отырған идеялық-мазмұ-
ны орысша аудармасында (аударған С. Липкин):

Не надеюсь на исправление твое,
Коль судьбу свою в руки народ не берет,¹ —

деп дұрыс берген дейміз.

Өлеңнің аяққы екі жолы кітапта:

Ұғындыrap kіcіge кez келгенде,
Пыш-пыш демей қала ма ол да астыртын,—

десе, қолжазбада:

Оған да ерер кісі кез келгенде,
Пыш-пыш демей қала ма о да астыртын,—

деп жазылған. Бұл арада осы екі нұсқаны салыстырып
қарағанда өлеңнің жалпы мазмұнына қайсысы болса да
сиымды сияқты.

Бұл жөнде әзірге үзілді-кесілді қорытынды жасау
қыны. Бұдан былайғы Абай өлеңдерінің текстологиясын
зерттеушілердің есінде болатын нәрсе.

«Адасқанның алды — жөн, арты — сокпақ», — деген
өлеңнің үшінші шумағының екінші жолы кітапта (25-
бет):

Қолында бір сабау бар ол дағы аппак,—

деп басылса, Оразке қолжазбасында:

Қолында бір сабауы о дағы аппак,—

деп жазылған.

Өлеңнің ең аяққы жолы кітапта:

Сәлемдеспей, алыстан ыржаш қақпак,—

деп басылса, қолжазбада:

¹ Абай Кунанбаев Собрание сочинений в одном томе. стр. 48,
Москва 1954

Сәлемдеслей жатып-ақ ыржан қақпак,—
деп жазылған.

«Бөтен елде бар болса» (50—54-беттер) өлеңінің кітапта отыз төртінші жолы:

«Аулаққа шығып бірінің»,— деп басылса, қолжазбада жолдың аяғындағы сөз: «біріне» деп жазылған.

Кітапта отыз жетінші жол:

Бірі қалмас қасында,—
болса, қолжазбада:

Біреу қалмас қасында.

Қырқыншы жол кітапта:

Жаттан (?) бетер жамандар,—
болса, қолжазбада және 1954 жылғы жинақта:

Жаудан бетер жамандар.

Елу екінші жол кітапта:

Арасымен өтер-ді,—
болса, қолжазбада:

Арасынан өтер-ді.

богып берілген.

Осы өлеңдердегі елу алты, елу жеті және елу сегізінші жолдары кітапта:

Ауыр жұмыс кез болса,
Араздығы сөз болса, (?)
Араз кісі болғансын,
Сылтау етер бекерді,—

деп басылса, қолжазбамен салыстырғанда біраз шалғайлыш көрсеткендегі бар. Қолжазбада:

Ауыр жұмыс кез болса,
Араз болған кісімсін,
Сылтау етер бекерді,—

деп жазылған. Кітаптағы: «Араздығы сөз болса»,— деген жол өлеңдердегі ішкі мазмұнымен жана спай оқшау түрған сияқты.

Алпыс сегізінші жолдағы: «ойрандай»,— деген сөз хате кеткен, дұрысы «ойрандалап» болуы керек

Жұз жиырма төртінші жол кітапта:

Астыртын барып *жолғасқан*,—

деп басылса, қолжазбада ақыргы сөз: «*жолғасқан*»,—
деп жазылған. Бізше, осы қолжазбадағы жазылу қалпы
түп нұсқаға сай ма дейміз.

Жұз қырық екінші жол кітапта:

Жалынбай *тұrap* к... жоқ,—

деп берілсе, қолжазбада:

Жалынбай *жүрер*...,—

делінген.

Кітапта жұз қырық бесінші жол:

Көп пысыққа *молықты*.

Жұз елу бірінші жол:

Кесепатка *жолықты*,—

деп басылса, қолжазбада:

Көп пысыққа *жолықты*.

Кесепатқа *молықты*,—

деп жазылған.

Соңғы екі өлеңнің кітапта басылған нұсқасы мен Оразке қолжазбасындағы жазылу нұсқасындағы біраз айырмашылықтарды салыстырып қарағанда, өлеңнің жалпы идея- мазмұнына үлкен зиян келтіріп тұрған қайшылықтарды көре алмаймыз. Бірақ, текстология мәселе- сі үшін бұндай салыстыру хажет деп білдік. Бұл салыстырудан корытынды жасау — Абайды зерттеуші әде- биетшілермен ақылдастып шешетін мәселе.

* * *

Біз алғашқы келе жатқан бетімізден біраз шегініс жасаған едік. Енді 1954 жылғы Абай жинағының бірін- ші томындағы өлеңдерінің басылу ретімен текстология жөнінен байқалған кемшиліктердің жайын сөз етеміз.

Осы ретпен карастырғанымызда ендігі токталатын өлеңміз: «Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін» (88, 89-беттер).

Бұл өлеңнің бірінші шумағының алтыншы жолы кітапта:

Қөңілінің көзі ашық, *сергегі* (?) үшін,—

деп басылған:

Біз бұл жолды, оның алдындағы жолмен қоса былайша жазып, былай оқыр едік:

(Бұл сөзді тасыр үқпас, талапты үғар),
Қөңілінің көзі ашық *сергек* үшін.

Абай бұл арада өлеңді кімге арнап жазып отырганын, яғни қөңілінің көзі ашық, *сергек* жастарға арнағанын айтып отыр.

1909 жылғы жинақта да «Сергек үшін», деп басылған (33-бет).

Өлеңнің төртінші шумағының соғы жолы 1954 және 1945 жылғы жинақтарда:

•   Бес-алты мисыз бәнгі құлсे мәз боп,
          Кинамай, қызыл тілім, кел, тілді ал, қой (!?),—

деп басылған. Біз бұл жолды былай оқысақ:

Бес-алты мисыз бәнгі құлсе мәз боп,
          Кинамай қызыл тілді, кел, тіл ал, қой.—

Абай жазған тұп нұсқаны қалпына келтірген болар едік. Осылай окудың дұрыстығын Абай өлеңінің такырыбы, мазмұны ашып беріп тұр. Ақын бұл арада өзіне-өзі ақыл айтып отырган жоқ. Жас талапкерлерге ақыл беріп отыр. Осы төртінші шумактың алдындағы үшінші шумакта Абай үш ақынның өлеңін қатты сынайды. Ал келесі шумакта: мағнасыз өлеңді мадактал, «Бес-алты мисыз бәнгі құлсе мәз боп», сен оларға қызыл тілінді кор етіп кинама, менің тілімді ал, ондай әдettі қой,— деп ақыл беріп отыр. Бұл пікірімізді өлеңінің:

Өлеңі бар. өнерлі, інім сізге
Жалынамын, мұндай сез айтпа бізге,—

деп басталатын соғы шумағының өзі де дәлелдеп тұр.

Ал, 1909 жылғы жинақта да (33-бет, 2-қатар, төменнен жоғары 3-жол) біз айтқандай:

Кинамай қызыл тілді, кел, тіл ал, қой,

деп басылған.

1954 жылғы жинаққа берген түсініктегі (277-бет):

«36. «Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін» өлеңінің текsti 1909 жылғы жинақ және Mұрсейіт қолжазбалары бойынша басылды», — (астын сызған біз К. М.) дегеніне таң қаламын.

Осы өлеңнің үшінші шумағындағы үшінші жол, 1909 жылғы жинақта:

Елде кәрі жамандап өлім тілеп,—

деп басылған болса, 1954 жылғы жинақта ешбір негізді дәлелге сүйенбестен:

Кәрілікті жамандап өлім тілеп,—

деп «түзеп» басып, былай түсінік береді:

«Үшінші шумақтың үшінші жолы 1909 жылғы жинақта да, Мұрсейіт қолжазбасында да:

Елде кәрі жамандап өлім тіlep,—

деп берілген. Өлеңнің мағнасына қарап.

Кәрілікті жамандап өлім тіlep,—

деп түзетілді». (1-том, 277-бет.). Осы «түзеу» де, осы түсінік те ешкімді қанағаттандыра алмайды. Жауапсыз айтылған жай бір жадағай сөз сияқты.

Бұл өлең Абайдың ақынға, ақындық өнерге көз қарасын, эстетикалық қагидасын айқын көрсететін өлеңдерінің бірі. Абай қазақ әдебиетінің ескішілдік, діншілдік сарыннан арылып, таза халықтық, демократтық бағыттарғы нағыз үлт әдебиеті болуы үшін күреседі.

Орыс әдебиетіндегі реализмді өз өлеңінде үлгі тұтып, революцияшыл-демократтардың эстетикалық көз карасын өзіне өнеге етеді

Әдебиеттегі халық мұддесінен аулак, реализмге жат идеяға Абай әрі қатал, әрі әділ сын айтып, маңайындағы ақындардың шалыс басқан жерін аяусыз әшкерелеп, тұзу бағыт беріп отырады.

Осы мәселені біз Абайдың «Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін» өлеңінен де көреміз.

Бұл өлеңнің үшінші шумағында:

Сөз айттым «Әзірет Элі айданарсыз»,
Мұнда жоқ «алтын иек сары-ала қызы»
Кәрілікті жамандап, өлім тіlep,
Ботсын деген жерін жоқ жігіт арсыз.—

деп сол кезде діни сарында жазылған хиссаларға елік-теп, реализмге жат бағытта өлең шығарып жүрген үш ақынды катты сынаған.

Оның бірі — Эзірет Әліні дәріптеп хисса жазбак болған Кекпай. Екіншісі — «Зиада» дейтін поэмасында Қорлы деген сұлу қыздың сипатын бермек болып:

Енжу тік, нәзік белді, гаяхар сүйек,
Сүмбіл шаш, лағыл мойын, алтын иек,—

деп «алтын иек, сара-ала қызы» етіп шығарған — Әріп ақын. Ал, үшіншісі — адамның өміріне шек қойып, «пайғамбар жасында» өлуді дәріптеп:

Алпыстан әрі барманыз,
Байқамай шал бол қалманыз,—

деп өлең жазған Шәкерім еді.

Осы жайды 1954 жылғы жинақта түсінік берушілердің Абай өлеңіне байланысты айтулары керек еді. Біз бұл еңбегімізде Абай жинактарына берілген түсініктер мәселесіне тоқтауды мақсат етпейміз. Ал, Абай шығармаларына осы күнге дейін беріліп келе жатқан түсініктер тарихи, әдеби, қай жағынан болса да, нағыз ғылыми дәрежеде емес. Ол алдағы істелетін істің бір саласы.

Өзіміз каастырып отырған текстология мәселесіне оралайық.

1954 жылғы жинақтың тоқсаныншы бетіндегі «әуелде бір сүкү мұз — ақыл зерек», деп жеке басылған өлең мен «тоқсан бірінші бетте жеке басылған, «Фашықтық, құмарлық пен ол екі жол», деген өлең — 1909 жылғы жинақта бір-ақ өлең болып басылған. (4-бөлік, фашықтық туралы, 42-бет.)

Осы алғашкы Абай жинағында бір өлең болып берілген шығарманы 1954 жылғы жинақта қандай дерек, қандай дәлелге сүйеніп екіге бөлген. Ол жөнінде түсінік берілмеген. Екі өлең ете салған.

Ал, 1945 жылғы т. б. жинақтарда өлеңнің 1909 жылғы жинақтағы қалпы сақталып, бір өлең қүйінде басылған.

Кітаптың 92-бетінде басылған Абай өлеңі:

Хор (?) болды жаным,— деп («хор») басылған. «Хор» деп жүргеніміз қазақтың таза тілінде «кор» («корлық») деген сөз емес пе?

Ал осы сөз Абайдың басқа өлеңдерінде «кор» деп басылып жүр емес пе?

Мысалы, «Кор болып күрып (?) баrasын», «Кор қылма, корға татулас», «Корлықпен өткен қу өмір», «Шыдайды риза болып жар ісіне, қорлық пен мазағына табынса да» т. т. «Кор болды жаным» деген өлеңіне келгенде 1945, 1954 жылғы жинақтарда «хор болды...», деп басылып жүр.

Кітаптың 94-бетіндегі: «Сен мені не етесің» — деген өлеңнің екінші шумағының соңғы жолы:

Өмір бойы қор етесің (?),— деп басылып, оған түсінік берілген:

«Бірінші шумақтың он төртінші жолы 1909 жылғы жинақ бойынша:

Өмір бойы қор етесің (?),—

деп алынды.

Бұл жол Мұрсейіт қолжазбаларында

Өмір бойы қор етесің (?),—

делінген (278-бет).

Бізше 1909 жылғы жинақта хате басылған, Мұрсейіт қолжазбасындағы: «Кор етесің» дегені дұрыс. Мұның дұрыстығын өлеңнің мазмұны шешіп тұр. Өлеңде шексіз сүйген жігіт көніл аудармай кеткен ғашығына ынты зарайн айтып отыр:

«Сен мені не етесің, мені тастап... өз бетіңмен кетесің» (бірінші шумақтан), «Сен үздің ғой желкемді... жолдас еттің бетенді» (төртінші шумақтан), — дейді. Олай болса, қыз қор бол өте ме? Жоқ сүйгеніне колы жете алмай қалған жігітті қыз қор етіп кетіп отыр ма?

Бізше жігіт: «Мені өмір бойы қор етіп кеттің», — деп отыр.

Олай болса.

Өмір бойы қор етесің,—

деп жазылған Мұрсейіт қолжазбасы тұп нұсканы дұрыс берген дей аламыз.

Өлеңнің үшінші шумағының үшінші, төртінші жолдары:

Жалын шалып
Ішіме,—

деп басылып жүр. Сөздің мағнасына қарасақ «шалып» деген сөз орынсыз тұрған сияқты. Бізше «шалып» деген сөз баспада хате кеткен.

Жалын салып
Ішіме,—

деп оқысақ өлең дұрыс мағна берер еді.

«Айттым сәлем, қаламқас» өлеңінің жетінші шумағының үшінші жолы 1954 жылғы жинақта:

Тән шымырлап, бой еріп,—

деп басылса, 1909 жылғы жинақта:

Бой шымырлап, тән еріп,—

деп басылған. Бізше 1909 жылғы кітапта өлең дұрыс басылған. Ал, Абай өлеңдерін 1954 жылғы баспаға даярлаушы, түсінік беруші жолдастар ақын өлеңін неліктен бұлай «түзеткендігіне» түсінік те бермеген.

Кітаптың жұз бірінші бетіндегі: «Білектей арқасында өрген бұрым», деген өлеңінің екінші шумағының бірінші жолы:

Аласыз (?) қара көзі айнадайын,—

деп басылған. Сол сияқты «Қақтаған ақ күмістей кең маңдайлы» өлеңінің (11-бет) екінші жолы да:

Аласыз (?) қара көзі нұр жайнайды,—

деп берілген.

Бұл екі өлеңде де Абайдың асыл сөзі аяусыз бұлдіріліп, мағнасыздыққа айналған.

«Әттең дүние ай сөз таныр кісі болса», бұлінгені бадырайып «көрнеу тұр-ау» деуге болады.

Абай сұлудың сипатын бергенде, оның қара көзін суреттеу үшін: «Аласы аз» яғни көзінің аласынан (ағынан) қарасы көп деп отыр.

Сондықтан бұл екі өлеңдегі екі жолды Абайдың өзі жазғандай оқысақ:

Аласы аз қара көзі айнадайын,

Аласы аз қара көзі нұр жайнайды,—

дер едік. Осылай оқуымыз керек, осылайша түзеп Абай сөзін өз қалпына келтіруіміз керек.

«Аласыз» (ағы жоқ) көздің адам баласында болмайтыны әркімге аяп.

«Онегиннің сипаты» «Жасынан түсін билеп, сыр бермен» (102-бет) өлеңнің 15-жолы 1954 жылғы жинақта:

Камыққансып қайғырып, орны келсе,—

деп басылса, 1909 жылғы жинақта:

Камыққансыр қайғырып, орны келсе,—

деп дұрыс басылған. (73-бет.)

Жұз төртінші беттегі: «Татьянаның Онегинге жазған хаты» («Амал жоқ қайттым білдірмей...»), өлеңнің екінші шумағының бірінші жолы:

Талапсыз, бақсыз мен сорлы,—

деп басылған. 1909 жылғы жинақта:

Талайсыз, бақсыз мен сорлы,—

деп дұрыс басылған. (74-бет.)

Өлеңнің үшінші шумағының үшінші жолы 1954 жылғы жинақта:

*Шыдар ем күйіп мен жанып,
Айында бірер көрсем де,—*

деп басылған. 1909 жылғы баспасында:

Шыдадым күйіп мен жанып,—

деп берілген. Өлеңнің мазмұнына және негізгі текстіне сایы осы 1909 жылғы кітапта дұрыс басылған. (74-бет.).

Өлеңнің төртінші шумағының үшінші жолы:

*Шыдар ем бір ай жатуға (?)
Ұзак түн жұмбай көзімді,—*

деп басылып, мынадай түсінік берілген:

«Мұрсейіт қолжазбасы мен 1909 жылғы жинақта»

*Шыдар ем бір ай жануға,
Ұзак түн жұмбай көзімді,—*

делінген. Жоғарғы:

*Әлімше мен де үялып,
Білдірмен дедім өлсем де.
Шыдар ем күйіп мен жанып,
Айында бірер көрсем де,—*

деген жолдарға қарағанда «жануға» деудің де қисыны бар. Ал кейінгі баспаларында:

Шыдар ем бір ай жатуға,
Ұзақ түн жұмбай көзімді,—

деп алынған. Мағнасы жағынан жатымдырақ болғандықтан бұл жинақта осы вариант қабылданды. (282-бет).

Түсінік берушілер бұл арада 1909 жылғы жинақты да Мұрсейіт қолжазбасын да тастай беріп, кейінгі баспаларда қалай басылса, ешбір негізсіз соған косыла салған.

Бізше 1909 жылғы жинақ пен Мұрсейіт қолжазбасындағы:

Шыдар ем бір ай жануға,—

деп Абай сөзін дұрыс берген.

Абай бұл арада Онегинге ғашық болған Татьянаның ішкі сезім-сырын беріп отыр. Бір ай бойы ұзақ түн көзін жұмбай құр бақырайып жату емес, ғашық отына күйіл-жанып хасірет шегуді, ынтаzarлықты айтып отыр.

Сондықтан бұл өлең жолын:

Шыдар ем бір ай жануға,—

деп оқысақ ақынның айтқан ойы орнына келмек.

Өлеңнің сегізінші шумағының үшінші жолы 1954 жылғы жинақта:

Әзелде тағдыр иеден,
Қожам — сенсің, не керек,—

деп берілсе, 1909 жылғы жинақта:

Әзелде тағдыр иеден,—

(74-бет.) деп басылған. Абайдың өзіне тән сөз қолданысына ешкімнің де қол сұғып түзеуге хақысы жок.

Әзелде тәнірім сорлы етті,
Арсыз елмен әуре етті,—

деп келмей ме Абай сөзі.

Өлеңнің он төртінші шумағының соңғы жолы кітапта:

Әлде азғырып әуре еткен
Жаумысың теуіп таптаушы (!?),—

деп басылған. Бұл жолдағы «таптаушы» деген сөз оқшау, орынсыз түр.

Бұл арада Татьяна Онегинге: «Сақтаушы иембісің». Жоқ, әлде көңілімді қайтарып тастаймысың деген күдігін айтып отыр. Онегин оны «теуіп» тастауы, бойына үйір етпей, көңілін сұзып кетуі мүмкін (солай етеді деғой). Олай етсе, әрі бойына дарытпай теуіп, оның үстіне таптауы мүмкін емес. Сондықтан біз Абай «таптаушы» деп жазбаған:

Жаумысың теуіп *тастаушы*,—

деп жазған болар деп жорамал жасар едік.

Онегин Татьянаны теуіп жығып табанына салып таптайтын оның жауы емес. Бұндай іс сүйіскен жандарға, махаббатқа лайық емес.

Олай болса Онегин теуіп таптаушы емес, Татьянаның көңілін сұзып «теуіп» тастап кетуші ғана болмак.

Өлеңнің соңғы шумағының ақырғы жолы 1909, 1954, 1945 жылғы жинақтарда:

Кепілім менің — бір өзің,
Бөтен жан тесік (?) таба алмас,—

делініп басылған.

«Тесік таба алмас» деген мағна, көркемдік мәселесін былай қойғанда одырайып одагай тұрган, Абай сөзін былғап тұрган «бөтен сөз», соншама сұрықсыз сөз.

Пушкинде:

Но мне порукой Ваша честь,
И смело ей себя вверяю.—

делінген. Абай бұл жолдарды еркін аударғандықтан сонғы жолда өзінше кеткен.

Ал, «тесік» деген сөзді Абай қолданбауы күмәнсіз деп білсек, оның орнында қандай сөз болмақ?

Бұл арада Абай Татьянаға мынадай ой айтқызып отыр: мен бір өзіңе ғана берілгенмін, («Кепілім менің — бір өзің»), басқа жанға мен бұйырмаспын немесе «несіп болмаспын».

Өлеңнің мазмұнына қарал осылай деген қортынды жасасак, бұл жолдарды былайша оқу керек деген жорамал жасар едік.

Кепілім менің — бір өзің,
Бөтен жан *несіп* таба алмас.

Сонымен бірге қолжазбада «несіп» деген сөздің араб әрпімен жазылуында мұлт кате кетуі мүмкін. Араб әрпімен «несіп» деген сөзді жазғанда байқаусыз бір нокат жазылып кетсе бастапқы «н» әрпі «т» ға айналып кетеді де, «тесіп» деген сөз болып шығады. Ал баспа орына барғанда «тесіп» деген сөздің соңғы «п» әрпін «к» ға айналдырып «тесік» деп басып жіберу де мүмкін нәрсе.

«Тәнірі қосқан жар едің сен»,— деген өлеңде де Абай «нәсіп» (нәсіп, нәсібе) деген сөзді қолданады. Осы өлеңнің алтыншы шумағында, Татьяна сөзінде:

Мен де сорлы нәсібімнен,
Жатқа тидім «алыш» деп,—

дейді. Қалай болған күнде де, «тесік» деген сөзді біз Абай өлеңіне кірген бөтен сөз деп танып, жогарыдағы жасаған қортындымызды қолдаймыз.

Бір жұз оныншы беттегі «Онегин сөзі», деген өлеңнің бесінші шумағының үшінші жолы:

Куантып, (?) қайғыменен суалтамын
Біреудің қызыл гүлін тұрған балқып,—

деп басылған (1945 жылғы жинақта да осылай).

«Куантып» деген сөз өлеңнің мазмұнынан көрінеу оқшау тұр. Бұл «куантып» деген сөз Абай сөзі емес.

Біз бұл жолды:

Қуартып, қайғыменен суалтамын
Біреудің қызыл гүлін тұрған балқып,—

деп оқысақ — алғашқы Абай жазған нұсқа өз қалпына келер еді деп ойлаймыз.

«Онегиннің Татьянаға жазған хаты», «Хұп білемін, сізге жақпас» (бір жұз он екінші бет),— деген өлеңнің алтыншы шумағының екінші жолы:

Тіл жете алмас ғұзіріме,—

деп басылса, 1909 жылғы жинақта:

Тіл жете алмай ғұзіріме,—

(76-бет) деп басылған.

Он бесінші шумақтың бірінші жолы:

Не болайын, тез болайын,—

деп басылса, 1909 жылғы жинақта.

Не боламын, тез болайын,—

деп басылған.

Осы өлеңнің соңғы шумағының ақырғы екі жолы жа-
йында 1954 жылғы жинақта:

«Ақырғы екі жол бұрынны баспаларда қате басылып
келді, мысалы 1945 жылғы жинақта былайша берілді:

*Бір өзіннен басқа бір дос
Таппасаң, ол, жүрме зар,—*

1905 жылғы Мұрсейіт қолжазбасында осы екі жол:

*Бір өзіннен басқа бір дос
Таппаған соң, жүрме зар,—*

деп оқылады. Бұл жинақта осы текст қабылданды»,—
(288-бет) деп түсінік берген.

Не себепten тек кана 1945 жылғы жинақпен 1905
жылғы Мұрсейіт қолжазбасын ғана салыстырады? Мұр-
сейіт қолжазбасында қалай жазылса соны қабылдай
салуда қандай негіз бар? Абайдың 1909 жылғы жинағы
неге еске алынбайды.

Ал, өлең Абайдың 1909 жылғы жинағында:

*Бір өзіннен басқа бір дос
Таппасаң, өл, жүрме зар,—*

деп дұрыс басылған.

Абай Онегин тағдырын өзінше шешетіні мәлім. Сон-
дықтан Онегиннің соңғы хатының аяғын осылай бітіру,
Абай өзі шыгарған «Онегиннің өлердегі сөзі» деген өлең-
нің:

*Атам, анам қара жер,
Сен аша бер қойныңды,—*

деген қорытындысымен ұштасып жатады.

Кітаптың жүз он бесінші бетіндегі, Татьяна сөзі де-
ген Абайдың Пушкиннен еркін аудармасының үшінші
шумағының соңғы жолы:

*Мен ғашыққа мас емес пе ем,
Қетсен еді ұзатып (?),—*

деп басылған.

Бұл арада «ұзатып» деген сөз құдік туғызады. Бізше
соңғы жолдың ақырғы сөзі «ұзатып» емес. «уатып» де-
ген сөз болуы кисынды сиякты.

Татьяна Онегинге: «Мен ол кезде елжірекен жас едім, сен мені аяп, еппен айтып жұбатып кетуің керек еді. Мен ол кезде ғашыққа мас едім ғой, көніл сұзытып қатты айтпай-ақ алдандырып уатып кетуің жөн еді ғой»,— деген назын айтып отыр.

Келесі шумақта Онегиннің алдандырып, жұбатып, уатып кетпей, үмітін үздіріп кеткені Татьянаға қатты батқаны айтылады:

..Әлмей тірі қалдым әрен,
Қатты бағты тырағын,—

дейді Татьяна.

Татьяна «ұзатып кетсөң еді» дегенді айтуы (уағда Әріп ұзаққа созып алдаған кету, не болмаса күйеуге ұзатып кету) мүмкін емес.

Бұл арада Татьяна Онегиннің жұмсақ сезбен жұбатып айтып, көнілін сындырмай уатып кетпей, аямай қатты айтканын наз етіп отыр. Оны мына жолдардан да көруге болады:

Өз кораңың қакпасын сен
Қатты жаптың, не айтайын,—

дейді.

Олай болса біз әңгіме етіп отырган өлең жолын:

Мен ғашыққа мас емес пе ем,
Кетсөң еді уатып,—

деп оқыр едік.

Өлеңнің он бірінші шумағының үшінші жолы:

Сорға біткен ғашығымсың (?),
Неге тым кеш сермедін,—

деп басылған.

«Ғашығымсың» деген сөз өлеңнің мазмұнына қайши, шалғай түр (грамматикалық жөнінен де хате). Татьяна Онегинді қазіргі (осы шактағы) ғашығым деп отырган жоқ. Жас күндегі (өткен шак) жан сүйген ғашығым едің деп отыр. «Ғашығымсың» деген сөз өлеңнің үйқасына да жанаспай, көркемдік жағынан да «бөтен сөз» болып түр.

Біз өлең шумағын:

Жаным ғашық асылым ең.
Жер есігін бермедін.
Сорға біткен ғашығым ең,
Неге тым кеш сермедін,—

деп оқысақ Абай жазған түп нұсқаны дәл табамыз деп зор сеніммен айта аламыз.

«Бай сейілді» (125-бет) өлеңінің бесінші шумағының бастапқы екі жолы 1954 жылғы жинақта:

Шашты *малын*,
Берді *барын*,—

деп басылса, 1909 жылғы жинақта:

Шашты *барын*,
Берді *малын*,—

деп басылған. Осы өлең шумағының алтыншы жолы:

Ұқсамас іші сыртына,—

деп басылса, 1909 жылғы жинақта:

Ұқсамас еш сыртына,—

деп басылған. 1954 жылғы жинақтағы:

Ел де жаман,
Ер де жаман,
Аңдығаны өз елі,—

деп басталатын алтыншы шумақ өлең 1909 жылғы кітапта жоқ. Бұл шумақ Мұрсейіт қолжазбасы бойынша ко-сылды делінген. Бұл өлең шумағының мағнасында да іштей қайшылық бар, толық ұфым бере алмай түр және «Аңдығаны өз елі» деген өлең жолы төртінші шумақта:

Қолына алып,
Пәле салып,
Аңдығаны өз елі,—

деп қайталап түр. Сондықтан бұл өлең шумағы әлі де зерттеу тілейді деп білеміз.

«Ем таба алмай»,— деген өлеңінің акырғы шумағының екінші, үшінші жолдары 1954 жылғы жинақта:

Мен пан *едім*,
Бейғам *едім*,
Ештемеден қайғысыз,—

деп басылған. 1909 жылғы жинақта:

Биқам *едім*,
Еш нәрседен қайғысыз,—

деп басылған.

«Келдік талай жерге енді» (129-бет) өлеңінің отыз жетінші жолы 1954 жылғы жинақта:

Тұла (?) бойын желік женген-ді,—

деп басылса, 1909 жылғы жинақта:

Тұл бойын желік женген-ді,—

деп өлеңің ең соңғы жолының алдындағы бір жолы 1954 жылғы жинақта:

Не ойлар *ең*, өз басың,—

деп басылса, 1909 жылғы жинақта:

Не ойлар *едің*, өз басың,—

(36-бет) деп Абай сөзі өлең құрылсының көркемдік түріне саі 1909 жылғы кітапта дұрыс берілген.

Жұз отыз төртінші беттегі «Жазғытуры» өлеңінің тоғызынышы шу мағының төртінші жолындағы:

Адамзаттың көңлі өсіп көтерілер,—

деп басылған жолды:

Адамзат көңлі өсіп көтерілер,—

деп оқысақ:

Тілге жеңіл, жүрекке жылы тиіп,
Теп-тегіс жұмыр келсін айналасы,—

деп Абайдың өлеңге қойған шартына дәл келер еді.

Он бірінші шумақтың соңғы жолы 1954 жылғы жинақта:

Өні қашып, бола алмас бұрынғыдай,—

деп басылса, 1909 жылғы жинақта:

Өні қашар, бола алмас бұрынғыдай,

деп дұрыс басылған.

Осы өлеңің он төртінші шумағындағы «беріп» деген сөз екі рет қайталап келіп тұр. Абай бір шумак өлеңде бір сөзді үйқас үшін екі рет орынсыз қайталамайтыны даусыз. Бұл арада «беріп» деген бастапқы жолда өлеңің мазмұнына сай келсе, соңғы жолда олай емес. Соңғы жолдағы «өзіне» деген сөз де адасып келген сөз бе дейміз.

Ай, жұлдызға жылы жел хабар беріп,
Жан-жануар қуанар тойға еліріп,
Азалы ак көрпесін сілке тастап,
Жер күлімдер, өзіне шырай беріп (?).

Соңғы жолдағы «беріп» деген сөз өлеңде екі рет қайталағанда қатар, өлеңнің мағнасына нұқсан келтіріп тұр. Бұл жолдағы «өзіне» деген сөз де орынсыз тұр.

Өлеңнің тақырыбы — «жазғытұры». Абай қөктемдегі табиғаттың бейнесін адам өміріне балап (метафораның бір түрі персонификациямен) беріп отыр. «Күн — күйеу, жер — қалыңдық» болса, күйеу (күн) келген соң, қалыңдық (жер) «азалы ак көрпесін сілке тастап», өніне шырай еніп күлімдеді,— деген түсінікке келсек (Абай өлеңінде өзі де осылай), онда өлеңнің он төртінші шумағының соңғы жолын:

Азалы ак көрпесін сілке тастап,
Жер күлімдер өңіне шырай еніп,—

деп оқып, Абайдың осылай жазылған деген жорамал айтамыз.

«Заман ақыр жастары» (143-бет) өлеңнің екінші шумағының аяққы жолы:

Еңбекпен етті ауыртпай,
Құр тілменен жигалы (?),—

деп басылып, оған мынадай түсінік берген:

«Екінші шумактың төртінші жолы Мұрсейіт қолжазбалары бойынша:

Құр тілменен жигалы,—

деп берілді. Бұл жол 1909 жылғы баспада:

Құр тілменен жиганы,—

деп басылған» (295, 296-беттер).

Түсінік берушілердің Мұрсейіт қолжазбасындағы айтатын ойды аяктатпай, тиянақтамай екі үшты болып тұрған, жаңылыс жазылған «жигалы» деген сөзге неге қызыққанына тақымыз бар.

Абай бұл арада малды еңбекпен таппай, құр тілмен жигандарды сөгіп отыр (енді жигалы жүргендер емес).

Мұрсейіт қолжазбасындағы «жигалы» деген сөз өлеңнің мазмұн, мағнасына қайшы жатыр

Құр тілменен жиганы,—

деп 1909 жылғы және 1945 жылғы жинақтарда Абай сөзін дұрыс берген.

Осы өлеңің ақырғы шумағының үшінші жолы:

*Кекектен, (?) секек етем деп,
Шошқа тuar сөздері,—*

делініп басылған.

Бізше бұл жолды:

*Кекек те секек етем деп,
Шошқа тuar сөздері,—*

деп оқысақ Абай сөзі алғашқы дұрыс қалпына келер еді деп ойлаймыз.

1909 жылғы жинақтың I-бөлік, халық туралы деген өлең тобында 19-өлең болып жиырма үшінші, жиырма төртінші беттерінде «Заман ақыр жастары» деген өлеңмен бірге тұтас бір өлең болып, қазіргі жеке өлең болып басылып жүрген, «Қайғы шығар ілімнен» өлеңі берілген.

Бұл жөнінде 1954 жылғы жинақта ешбір түсінік берілмейді. Бұл да Абай өлеңдерінің қолжазбаларын, басқа жинақтарды салыстыра отырып зерттеп, түсінік беруді қажет етеді.

«Қөзімнің қарасы» (150-бет) өлеңінің сегізінші шумағының үшінші жолы:

Аузың бар (?) қызыл гүл,—

деп басылған. Бізше бұрынғы баспаларда, соның ішінде 1945 жылғы жинақтағы:

Аузың бал, қызыл гүл,—

деп басылуы дұрыс. Бұл арада ауыздың бар екендігін баяндаудың жөні жоқ. Махаббат лирикасына тән сұлудың аузының ләzzәттілігін айтып отыр.

Өлеңің үшінші шумағының төртінші жолына былайша «түсінік» берген:

Үшінші жолдың төртінші жолы Мұрсейіт қолжазбасы бойынша:

Қалқаға (?) сөз дайын,—

деп жіберілді. (Себебі не? К. М.). Бұл жол 1909 жылғы жинақта:

Қалқама сөз дайын,—

делінген.

Ең дұрысы, «қалқаға» емес, 1909 жылғы, 1939 жылғы
ты және 1945 жылғы жинақтағы:

Қалқама сөз дайын,—

деп басылғаны.

«Қалқам» деу жақсы көрген жанды өзіне жан тар-
тып, шын сүйгенде айтылатын жылы сөз болса, Абай жі-
гіттің сүйген жарына (қалқасына) жолдаған махабbat
сәлемін сол жан тартатын жылы сөзбен беріп отыр.

Осы өлеңнің оныншы шумағының өзінде де:

*Қалқамның нұсқасын
Көр, көзім, бір кенел,—*

демей ме.

Абай өзінің сүйікті ұлы Әбішке жазған хатында:

*Мен сәлем жазамын,
Қарағым, қалқама,—*

дейді.

Өлеңнің он төртінші шумағының бастапқы екі жолы
бұрынғы баспада:

*Қаяусыз қалпынан,
Өз артық даңқынан,
Қызыл тіл шыға алмас
Мақтаудың шартынан,—*

деп дұрыс басылып жүрген Абай сөзін 1954 жылғы жи-
нақта:

*Қаяусыз қалпынан, (?)
Өзі артық даңқынан, (?)*

деп «түзеген».

Он жетінші шумақтың бірінші жолы бұрынғы бас-
пада:

Біздерде ғашық көп,—

деп дұрыс басылып келсе, 1954 жылғы жинақта:

Біздердегі ғашық көп,—

деп «түзеген», яғни сөзді мағнасыздыққа айналдырып,
бұзған.

Бұл айтылғандардың бәрін Абай өлеңіне «түсінік» бе-
руші жолдастар түсінбей «түзеген» дейік.

Ал, Абай өлеңін кесіп-пішіп, қысқартып, бірнеше шумағын алып тастауды не дейміз?

Жоғарыдағы айтылған «Қөзімнің карасы» атты Абай өлеңі 1909 жылғы жинактан соңғы баспаларында жиырма екі шумақ болса, 1954 жылры баспасында он тоғыз шумағы ғана қалдырылған:

Сан кісі мұңайсын,
Сабырмен шыдайсын.
Күйемін, жанамын,
Еш рахым қылмайсын.—

деген шумактан кейін келетін:

Ақылсыз би болмас,
Сәулесіз үй болмас
Жүректе оты жок,
Адамда ми болмас.

Шын ғашық сый болмас,
Сый болса сыр болмас.
Арызымды айтайын,
Құй болар, құй болмас,—

дейтін екі ауыз өлеңді мұлдем «жарамсыз» етіп алып тастаған.

Қаяусыз қалпынан,
Өзі артық даңқынан,

деп басталатын шумактың соңынан келетін:

Сенсің — жан ләzzәті,
Сенсің — тән шәrbәті,
Артықша жаратқан —
Алланың рахматы,—

деген шумактың бастапқы екі жолын ғана қалдырып, соңғы екі жолын алып тастаған.

Ал осы шумактың соңынан келетін:

Қөрік — тәндірі дәүлеті,
Қылса ұнар хұрметі.
Сұлуды сүймектік —
Пайғамбар сүндегі,—

деген шумактың бастапқы екі жолын тағы алып тастаған.

Сөйтіп, Абайдың екі ауыз өлеңіне ампутация жасал-

ғаннан соң, біреуінің бастапқы екі жолы, екіншісінің сонғы екі жолы ғана қалған.

Енді аман қалған екі жартыдан бүтін шығарған. Сейтіп Абай өлеңінің өні айналып:

Сенсін — жан ләззәті,
Сенсін — тән шәрбәті,
Сулуды сұймектік —
Пайғамбар сұндеті,—

деп басылған.

Абайдың әдеби мұрасына мұндай жауапсыз караудың орны жоқ сияқты.

Абайдың алғашқы шыққан 1909 жылғы өлеңдер жинағына ақынның көп шығармалары кірмей қалғаны белгілі.

Абай мұрасын кейінгі жылдардағының түрлі түрлі зерттеуден жинаудан 1933 жылдан бері Абайдың толық жинағы жарыққа шыға бастады.

Одан соңғы жылдарда Абай шығармаларының әрбір жинағы ақынның кейіннен табылып, зерттеліп танылған өлеңдерімен толықтырылып отырды.

1939 жылғы Абай жинағын баспаға даярлаған редакция:

«Кейбір өлеңдердің ортасынан да бірнеше шумактар, жолдар қалып отырған. Және Абайдың бұрынғы шығармалар жинағына кірмей келген біраз өлеңдері де табылды. («Өкінішті көп өмір кеткен өтіп», «Жастықтың отықайдастың», «Құнді уақыт итеріп», «Абдрахман өліміне» туралы, аудармаларынан: «Онегиннін хаты», «Қарға мен тұлқі» деген жеке өлеңдер, тагы басқалар — небәрі 600 жолдан аса өлеңдер косылды)»,— дейді. (1939 ж. жинақ, I-том, 5-бет).

Сол сияқты 1945 жылғы жинаққа да одан бұрынғы жинақтарға кірмей қалған, кейіннен табылған Абай өлеңдері косылышы, ақынның шығармалары толыға түсті.

Бұл жинақтардың бәрі де Абайды зерттеуші оқымысты ғалымдардың, жазушы, әдебиетшілердің (М. Әуезов, С. Мұқанов, Ф. Мұстафин, С. Аманжолов, Н. Сауранбаев, Е. Исмаилов т. б.) колдарынан еткен болатын.

Сол ретпен зерттеліп, толықтырылып басылған Абай өлеңдерінің ішінен, 1954 жылғы жинақты даярлаушы жолдастардың «Көзімнің қарасы» атты, елге әйгілі Абай өлеңінің ерекше күдікті болып көздеріне түсіп, жиырма

жылдан аргық уақыт Абай жинағында жүрген. анық Абай өлеңі деп танылған үш шумақ өлеңнің кітаптан шығарылып тасталуы ерекше өрескел көрініп тұр.

Әлі де тереңірек зерттеу керек болатын, толық түсінік беруді тілейтін кейбір өлеңдер жайын әңгіме етеміз. Ал, бүкіл халықта мәлім, әнімен айтылып жүрген, түк күдігі жоқ «Көзімнің қарасы» сияқты өлеңді ешбір негізсіз кесіл-пішудің реті жоқ деп білеміз.

Кітаптың 163-бетіндегі «Сұрғылт тұман дым бұркіп»,— деген өлеңнің (Мұрсейіт қолжазбасынан алғынған) екінші шумағы:

Атаңды анаң азғырып,
Тұрғызбаған бейішке.
Алласы оны жазғырып,
Әкелді бастап кейіске(?),—

деп басылған. Біз бұл шумақты өлеңнің мағна-мазмұнына сүйеніп және Абай өлеңдерінің құрылыш түрін, ақынның сөз қолдану жолдарын ескере отырып, Абай жазған қалпына келтіруді мақсат етеміз. Ол үшін дәлел келтірейік.

Бұл өлеңдегі «бейіш» (жұмак) деген сөзді қазакта «бейіш» деп те «бейіс» деп те айта береді. Одан сөздің мағнасы өзгермейді. Бірақ Абай осы сөздің қай түрін қолданған. Оны ашып алудың Абай өлеңі үшін ерекше маңызы бар.

Біз Абай «бейіс» деген түрін қолданған десек онда Абай өлеңінің үйқасы да мұлтіксіз болып шығады. Жоғарыда айтылған қаусырма үйқасты бір шумақ өлеңнің екінші жолының аяғы «бейіске» (бейішке емес) болып бітсе, төртінші жолдың аяғы өзі де «кейіске» болып бітіп тұр. Осылай болғанда Абай өлеңнің көркемдік түрі мұлтіксіз болып шығады.

Шынында да Абай «бейіс» деген сөзді қолданған.

1954 жылғы Абай жинағының 1 томының 204-бетінде-гі өлеңнің басқы екі жолын оқып көрейік. -

Арғы атасы қажы еді,
Бейістен татқан шәрбетті.

(Кітапта осылай басылған. Бұл өлеңге кейінрек токтаймыз, К. М.)

Енді өлеңнің төртінші жолына келейік. Бұл жол кітапта:

Әкелді бастап кейіске (?),—

деп басылған. Бізше бұл жол дұрыс үфым бермей тұр.

Діни наным бойынша әуелде Адам ата мен Хауана бейісте болады да Хауана Адам атанды азғырып бұрыс жолға салады. Осыған қаһары келген «алла» оларды «жазғырып» «фәни» дүниеге («опасыз дүние») «кейіс» дүниесіне әкеліп тастайды-мыс. Өлеңнің біз әңгіме етіп отырған шумағы осы айтылған діни аңыздың негізіне сәйкес.

Олай болса Адам ата мен Хауананы жазғырған «алла» оларды, кітапта басылғандай, кейіске бастап әкелмейді, жазалап әкеп тастайды.

Осы жоғарыда көлтірілген дәлелдерге сүйеніп өлең шумағын:

Атаңды анаң азғырып,
Тұрғызбаған бейіске.
Алласы оны жазғырып,
Тастаған әкеп кейіске,—

деп оқысақ Абай жазған нұсқаға сәйкес болады дер едік.

Жуз алпыс бесінші беттегі «Бойы бұлған»,— деп басталатын өлеңнің екінші шумағының үшінші жолы 1954 жылғы жинақта:

Бір міні жоқ бендесіп,—

деп басылса, 1909 жылғы жинақта:

Еш міні жоқ бендесіп,—

деп басылған. Бізше дұрысы да осы соңғысы болады.

Өлеңнің алтыншы шумағының алтыншы жолындағы «аспақ» деген сөз өлеңнің мағнасына қарағанда, сөздің орынсыз тұрғанына қарағанда Абай жазған сөз емес екені көрініп тұр.

Кітапта:

Байы — баспак,
Биі — саспак,
Әулекі аспақ (?) сылыра ку,—

деп басылған. «Әулекі» деген сөздің соңынан келіп тұрған «аспақ» деген ешбір мағна бермейді. Біз бұл сөздің орынна «асқақ» (асқақтау) деген сөзді қолдансақ, әулекі адамның асқақ болатынын баса көрсетіп тұрғаны үфымды, нағымды болар еді де, өлең Абай жазған түп

нұсқасын тапқан болар еді Біз онда өлеңді былай оқыр едік:

Байы — баспақ,
Биі — саспақ,
Әулекі асқақ сыпыра ку.

Біз Абай сөзінің осындай бүрмаланып тұрғанына нақтылы қөзіміз жеткен жерде, бұрынғы соңғы жинақтарда хате басылып келгенін әңгіме етпейіміз.

«Жақсылық ұзак тұрмайды» (167, 168-бет) деген өлеңнің екінші шумағының аяғына кейіннен қосылған:

Жер қорығыш желгек шал,
Желіп жүріп боздайды,—

деген екі жол өлең 1909 жылғы жинақта жоқ. Өлеңнің басқа шумақтарының бәрі де төрт жолды болып келеді. Кейіннен қосылған осы екі жол өлең екінші шумақты алты жол етіп тұр. Және осы екі жолдың өлең мазмұнына тікелей қатынасы да жоқ сияқты. Бұл екі жол өлеңді де теренірек зерттеп, толық түсінік беру керек.

Өлеңнің үшінші шумағының үшінші жолы:

Үрпіген жүрек басылмай
Талапты көңіл елермес,—

деп басылған. Жүректі үрпиген деу көңілге қонымсыз тұрған сөз. Бұл қалай да қате басылған сөз бола ма дейміз. Мүмкін «өрбіген» деген сөз бе екен? Қесіп айту қыны. Басқа колжазбаларды қарап, зерттеу тілейтін сөз.

«Қараңғы тұнде тау қалғып» (172-бет) өлеңнің екінші шумағының бастапқы екі жолы:

Шаң шығармас жол дағы
Сілкіне алмас жапырак,—

деп басылған.

Ал, 1909 жылғы жинақта:

Шандай алмас жол дағы,
Сыбырламас жапырак,—

(78-бет) деп басылған.

— Не пылит дорога,
— Не дрожат листы,—

деген жолдардың аудармасы 1909 жылғы кітапта осылай берілген.

«Өзіңе сенбе, жас ойшыл», (173-бет) өлеңінің жетін ші шумағы 1954 жылғы жинақта:

Біліп оған не керек,
Ішінен қайғы *жемесең*,
Жалтаңдаған жас жүрек
Байғұс-ай десін *демесең*,—

деп басылған. Бізше 1909 жылғы жинақта өлең түп нұсқасына сәйкес дұрыс басылған.

Біліп оған не керек,
Ішінен қайғы *жеймісің*,
Жалтаңдаған жас жүрек
Байғұс-ай десін *деймісің*.

(79-бет). «Антпенен тарқайды» (176-бет) өлеңінің екінші шумағының үшінші жолы:

Кім *анттын шайқайды*
Амал жоқ жемеске,—

деп басылса, 1909 жылғы жинақта:

Кім *анттан шалқайды*,—

(25-бет) деп басылған.

Төртінші шумақтың үшінші жолы 1909 жылғы кітапта:

Жортагы мал жайлы,—

деп басылса, 1954 жылғы жинақта:

Жұрт тағы мал жайды,—

деп басылған. Өлеңнің тағы бір-екі шумағындағы өлең жолдары 1909 жылғы баспа бойынша берілмей, Мұрсейіт қолжазбасы бойынша берілген.

Жалпы осы өлеңде мазмұн, мағна жағынан екіүшты, күнгірт тұрған өлең жолдары молырақ кездеседі. Бұл өлеңді тереңірек зерттеп, түп нұсқасын қалпына келтіру қажет.

«Жас өспірім замандас қапа қылды» деген өлеңінің (180-бет) екінші шумағының үшінші жолы:

Арын сатып, ант ұрып іздегені,—

деп басылған. 1909 жылғы жинақта:

Антын сатып ант ұрып іздегені,—

деп берілген. Бұл жөнде 1954 жылғы жинақта ешбір ту-
сінік берілмеген.

«Қайтсе женіл болады жүрт билемек» (184-бет)

Ішің берік боп, нәпсіге тиу салып,
деп басылған. 1909 жылғы жинақта:

Ішің берік боп, нәпсіге толысып,

(25-бет) деп өлең мазмұнына сай дұрыс басылған.

Төртінші шумактың бастапқы екі жолы:

Кісімсі қайда жүрсөң олжаға ток,

Шоқыма (?) халық көзінше қарғаша бок,—

деп бүрмаланып басылса, 1909 жылғы жинақта:

Кісімсі қайда болса олжаға ток,

Шоқыма халық көзінше қарғаша бок,—

деп дұрыс басылған.

«Талай сөз бұдан бұрын көп айтқамын» деген өлең 1909 жылғы жинақта 1896 жылы жазылған дең басылса, 1954 жылғы жинақта — 1895 жыл делінген.

Кітаптың 197 бетіндегі «Аш қарын жұбана ма майлы ас жемей» деген өлеңнің тоғызыныш шумағының соңғы жолы:

Бұраңдап жылы жүзін асқа сатқан,

Антүрганға қосылмай, (?) кетсін қаңғып,—

деп басылған. Өлеңнің бұл жолы жайында 311-бетте бы-
лайша түсінік берілген:

«Тоғызыныш шумактың төртінші жолы 1909 жылғы жинақ бойынша:

Антүрганға қосылмай кетсін қаңғып,—

деп қалдырылды. Бұл жол Мұрсейіт қолжазбаларында:

Кезегенге қосылма, кел, кет қаңғып,—

деп көрсетілген».

Бізше, осы өлең шумағының мазмұнына қарағанда 1909 жылғы, 1954 жылғы жинақтардағысы дұрыс емес, Мұрсейіт қолжазбасындағысы дұрыс (1945 жылғы жи-
нақта да Мұрсейіт қолжазбасы бойынша басқан).

Өлең шумағын біз былай оқыр едік:

Мінер атын, киімін ып-ықшам қып,
Сымбаттанып, сымпиып тамак аңдып,
Бұрандаң жылы жүзін асқа сатқан
Кезегенге қосылма, кел, кет қаңғып.

Жай сезбен айтқанда: жылы жүзін асқа сатқан антирғанға қосылғанша, қаңғып кеткеннің өзі жақсы, деген ой айтылып отырғаны өлеңнің мағнасынан айқын көрініп тұр.

Сонымен бірге, 1954 жылғы басылғанындей:

Антүрганға қосылмай, кетсін қаңғып,—

деп оқысақ, Абай өлеңінің көркемдік күнін да төмендеткен болар едік. Себебі «антүрганға қосылма» деген сездер келесі, онынышы, шумактың акырғы жолында тағы да айтылады:

Өз үйінен жиреніп, қашып жүрген
Антүрганға қосылма қапылыста.

Олай болса тоғызынышы шумактың төртінші жолын жоғарыда айтқанымыздай:

Кезегенге қосылма, кел, кет қаңғып,—

деп түзесек Абай өлеңі өз қалпына келетіні даусыз деп сенеміз.

«Балалық өлді, білдің бе». (199-бет) деген өлеңнің бесінші жолы 1909 жылғы жинақта:

Кім біледі *байғұстар*,

(27-бет) деп басылса, 1954 жылғы жинақта Мұрсейіт қолжазбасына сүйеніп:

Кім біледі, сен *кәпір*,—

деп басқан. Ол жөнінде дәлелді түсінік жоқ.

Өлеңнің тоғызынышы жолы 1909 жылғы жинақта:

Боталы түйе *сияқты*,—

деп басылса, 1954 жылғы жинақта «сияқтының» орнына «секілді» деген.

«Рахат, мені тастап қоймадың тыныш», деген Лермонтовтан аударылған өлеңнің (203-бет) бірінші шумактының үшінші жолы:

Жастық құмар үміттің нұры қайтып,
деп басылған. 1909 жылны жинақта:

Жастық қуат үміттің нұры қайтып,

(80-бет) деп түп нұсқага сай дұрыс басылған.

Үшінші шумақтың үшінші жолы 1909 жылғы кітапта:

Өзі алданып, кісіден соққы жеген,—

деп басылса, 1954 жылғы жинақта:

Өзі алданып, өзгеден соққы жеген,—
делінген.

Екі жүз төртінші беттегі «Арғы атасы қажы еді»,—
деген өлеңнің екінші жолындағы «татқан» деген сөз көр-
неу қате басылып тұр:

Арғы атасы қажы еді,
Бейістен татқан (?) шәрбетті.

Бұл арада «Бейістен татқан» деп кесіп айтудың ешбір
реті жоқ екені кімге болса да мәлім нәрсе.

Біз өлеңнің бұл жолдарын:

Арғы атасы қажы еді,
Бейістен татқай шәрбетті,—

деп оқысак түп нұсқаны қалпына келтіреміз. Ақын «Бе-
йістен шәрбет татқан (татса екен яғни жұмақта болса
екен) деген тілек қана білдіріп отырғаны түсінікті нәрсе.

Абдрахман өлгенде, оның келіншегі Мағышқа (Мағ-
рифаға) жоктау ретінде Абай шығарып берген деп жа-
рияланып жүрген өлең («Айналайын құдай-ау...») өзінің
мағна, мазмұн жағынан болсын, көркемдік тұр жағынан
болсын Абай стиліне келіңкіремей жатыр.

Абдырахманның наукасы устінде де, Абдырахман
қайтыс болған соң да Абай төңірегіндегі ақындар
(Ақылбай, Мағаяния, Қекітай т. б.) көптеген өлең, жыр,
жоктау, жұбатулар жазғаны мәлім. Мағышқа жоктау
шығарып беруші сол ақындардың бірі болуы да мүмкін
нәрсе. Сондыктан бұл өлең әлі де зерттеу керек етеді.

Абай шығармалары жинағының бірінші томында
(1954 ж.) басылған өлеңдеріндегі текстология жөніндегі
байқалған кемшіліктерді әзірше осымен аяқтап, енді осы
томда жарияланған Абай поэмаларына тоқтайық.

* * *

Абайдың 1909 жылғы жинағына ақынның екі поэмасы кірген.

Жинақтың 17-бөлігі «Әңгіме Масғұт» шығармасымен (98-беттен 100-бетке дейін) ашылып, одан соң екінші «Ескендір әңгімесі» (100 беттен 103 бетке дейін) келеді.

Бұл әңгімелердің жазылған жылдары көрсетілмеген

1954 жылғы жинақта ақынның бұл шығармалары тек «Ескендір», «Масғұт» деп аталып, ен алдымен «Ескендір» одан соң «Масғұт» басылған. (1 том 223, 234 беттер) «Ескендір», «Масғұт» поэмаларының тексті 1909 жылғы жинақ және Мурсейіт қолжазбалары бойынша берілді делінген (315, 317 беттер).

Біз енді сол 1954 жылғы басылу ретімен осы шығармалардың текстология мәселесіне тоқтайық.

«Ескендір» поэмасындағы үшінші өлең шумағының екінші жолы:

Жақын жерге жау болып тұра аттанды,—
деп басылса, 1909 жылғы жинақта:

Жақын жерге жау болды тұра аттанды,—
деп басылған.

Төртінші шумак:

Жазасыз жақын елдің бәрін шапты,
Дарияның суындағы қандары акты.
Шапқан елдің бәрін де бодан қылыш,
Өкімдікпен қолына тартып апты,—

деп басылса, 1909 жылғы жинақта:

Жазасыз жақын жердің бәрін шапты,
Дарияның суындағы қандары акты.
Шапқан елдің бәрін де бодан қылыш,
Өкіметін қолына тартып апты,—

деп басылған. Осы 1909 жылғы басылуды өлеңнің көркемдік, мазмұнына сай дұрыс берілген.

1954 жылғы баспадағы бірінші жолдағы «елдің» деген сөздің орынсыз тұрғанын өленнің үшінші жолынан көруге болады. Онда: «шапқан елдің...»,— деп «елдің» деген сөз бір шумақта екінші қайталап тұр. Сондыктан 1909 жылғы баспадағы бірінші жолдағы «жердің» деген сөз нағыз Абай сөзі.

1954 жылғы баспадағы төртінші жолдың:

Өкімдікпен қолына тартып апты,—

деп басылуы өлеңді мағнасыздыққа айналдырып тұр.

Өкімдікпен нені тартып апты? деген сұраққа жауап таба алмаймыз.

Ал, 1909 жылғы жинақта:

Шапқан елдің бәрін де бодан қылып,
Өкіметін қолына тартып апты,—

деп елді бағындырып, өкіметті өз қолына («Ескендір») тартып алғанын айқын көрсетіп тұр.

Сегізінші шумактың соңғы жолы:

Жан шықпады алдынан, токтауы жоқ,
Жердің жүзін жеке билеп алмақшының,—

деп басылған. Өлеңнің соңғы жолында бір буын артық кетіп, өлең енді қара сөзге қарай тартып тұр.

Өлеңнің бұл жолы 1909 жылғы жинақта:

Жер жүзін жеке билеп алмақшының,—

деп дұрыс басылған.

Он алтынши шумактың екінші жолы 1954 жылғы жинақта:

Жарлық шашты, қол жүрді суды өрлей,
Шаһзада барлығына дамыл берчей (?),—

деп басылған. Бұлай оқылғанда Шаһзада («Ескендір») өзінің қолына дамыл бермеді деген ұғым туады. Дұрыснда олай емес. Өлеңнің алдыңғы жолында Ескендірдің жарлық шашып, қолдын суды өрлеп журіп кеткені айтылып отыр. Екінші жолы 1909 жылғы жинақта:

Шаһзадаға бармаққа дамыл көрмей,—

(101-бет) деп дұрыс басылған.

Он тоғызынши шумактың соңғы жолы:

Дел-сал болып бәрі де қайта шыкты,
Алсып әл келмесін байқаған ғой,—

деп басылса, 1909 жылғы жинақта:

Бәрі де ала алмасты байқаған ғой,—

деп басылған. Бұл арада қамалдың қақласын ала алмасын (аша алмасын) бәрі де байқады дейді.

Ал, 1954 жылғы баспа бойынша алысып әл келмесін байқады деген ұғым туады. Бұл дұрыс емес. Себебі Есекендірдің қолы ешбір әскермен алысып, айқаспайды.

Сондыктан 1909 жылғы жинақта өлеңнің мазмұны дұрыс берілген.

Бірақ, осы екі жолда «бәрі де» деген сөз екі рет кайталаңып тұр. Осы жайды зерттеу керек болады.

Жиырма алтыншы шумақтың екінші жолы:

Орамалды қуанып қолына алды,
Сый алдым деп халқына қайта *барды* (?),—

деп басылса, 1909 жылғы кітапта:

Орамалды қуанып қолына алды,
Сый алдым деп халқына қайта *салды*,—

(102-бет) деп дұрыс басқан.

Жиырма тоғызыншы шумақтың үшінші жолы:

— Таразыны *әкел* де сүйекті сал,—

деп басылса, 1909 жылғы кітапта түп нұскага сай:

— Таразыны *апкел* де сүйекті сал,—

деп басылған.

Отыз бесінші шумақтың төртінші жолы:

Өлсе тояр көзіне құм құйылғанда,—

деп басылып, өлеңнің ырғағы шалыс басып, ақсап тұр.

1909 жылғы жинақта:

Өлсе тояр көзіне құм құйғанда,—

деп дұрыс басылған.

Поэманиң ең аяққы қырық екінші шумағы:

Ақылсыз өзін мактап *былжырайды*,
Бойына өлшеп *сөйлесен* (?) нең құрайды.
Жақсы болсаң (?) жарықты кім көрмейді,
Өз бағаңды өзіңнен кім сұрайды —

деп басылып, өлеңнің мағнасына нұқсан келіп, бүрмала-
нып тұр.

Бұл шумақ 1909 жылғы жинақта:

Ақылсыз өзін мактап *былжырайды*,
Бойына өлшеп *айтсаң* нең құрайды.
Жақсы болса жарықты кім көрмейді,
Өз бағаңды өзіңнен кім сұрайды,—

деп Абай сөзі, өзінің орнын, мағна, мазмұнын сақтап, дұрыс басылған.

«Масғұт» поэмасының ең бірінші жолы:

Я, алла, құрметінде (?) достың Махмұт.—

деп басылып, өлең мағнасыздыққа айналып кеткен.

1909 жылғы жинақта:

Я, алла, құрметінде (?) достың Махмұт,—

(98-бет) деп дұрыс басылған.

Жетінші шумактың бірінші жолы:

Бай емен батыр емен, хан да (?) емеспін,

Атақты артық туған жан емеспін,—

деп басылған. 1909 жылғы жинақта «да» мүлде жок.

Тоғызыншы шумактың соңғы жолы:

Қабыл көр, сертім осы, қолынды бер,—

деп басылған. 1909 жолғы жинақта:

Қабыл көр, сертім үшін қолынды бер,

(98-бет) делінген.

Оныншы шумактың соңғы жолы:

Барайын деп үәде *etin* қол қағысты,—

деп басылған. 1909 жолғы жинақта:

Барайын деп *yagda aitip* қол қағысты,—

Он екінші шумактың бірінші жолы:

Барса тамда бір гүл тұр солқылдаған,—

деп басылса, 1909 жылғы жинақта:

Барса тамда бір гүл бар солқылдаған,—

деп басылған.

Он үшінші шумактың бастапкы екі жолы:

Ағын жесең, ақылын жаннан асар,
Сары жесең, дәулетің судай тасар,—

деп басылса, 1909 жылғы кітапта:

Ағын жесең, ақылын жаннан асар,
Сарыны алсаң, дәулетің судай тасар,—

(99-бет) деп басылған.

Он төртінші шумақтың бірінші жолы:

Ол жігіт *шал сөзіне құлақ салды* (?),—

деп басылса, 1909 жылғы кітапта:

Ол жігіт *сөзін үғып тұра қалды*,—

деп басылған. 1954 жылғы жинақ бойынша оқысақ, бастапқы жолдағы «салды» деген сөзбен осы шумақтың төртінші жолында тағы кездесеміз:

Қызыл жеміс жеймін деп қолқа салды,—
делінген.

Он бесінші шумақ 1954 жылғы жинақта өлеңдік нұсқасынан айырылып:

Мен беремін, танбаймын айта тұра,
Өкінбесең түбінде жүре-жүре (?)
Ақ пен сары екеуін алмағаның (?)
Мәнісін айтсан еken (?) жаным, сірә,—

деп басылған. Ал, 1909 жылғы басылу нұсқасын оқысақ:

Мен беремін, танбаймын айта тұра,
Өкінбесең түбінде жүре, бара,
Ақ пен сары екеуін алмағаның
Мәнісін айтсан қайтер, жаным, сірә,—

деп өлең көркемдік түр жағынан болсын, мазмұнын, мағна жағынан болсын дұрыс басылған.

Он алтыншы шумақтың бірінші жолы 1909 жылғы кітапта:

Мен болсам егер, ағын жемек *едім*,—

деп дұрыс басылған өлең жолы, 1954 жылғы жинақта:

Мен болсам егер, ағын жемек *дедім*,—

деп бүрмаланып басылған.

Он жетінші шумақтың екінші жолы 1909 жылғы кітапта:

Көріне тентек көп надан мойнын бүрмас,—

деп басылса, 1954 жылғы жинақта: «мойнын бүрмас» дегінген.

Жиырма екінші шумақтың бастапкы екі жолы мағна жағынан күнгірт, ұйқас жағынан да ақсап жатыр:

Берсең қалар оларда несі ардың,
Бермесен сен дағы ит бірге болдың (?),—

1909, 1945, 1954 жылдардағы жинақтардың бәрінде де осылай басылған. Бұл әрине, Абайдан шыққан түп нұсқа емес. Баспадан кеткен қате болуы мүмкін. Өлеңнің мазмұны, ұйқас ретінде қарап екінші жолды:

Бермесен сен дағы бір ит атандың,—

деп жорамал жасап, түзеп оқуға болар еді дейміз. Кесіп айту қыын. Әлі де зерттеу керек.

Жиырма бесінші шумақтың екінші жолы:

Ері ашу *етсе*, әйелі басу айтып ..—

деп басылса, 1909 жылғы кітапта:

Ері ашу *аұтса*, әйелі басу айтып...—

деп дұрыс басылған.

Жиырма алтыншы шумақтың төртінші жолы:

Басында-ақ ойлап *тегін* абыладым,—

деп ғасылған болса, 1909 жылғы кітапта:

Басында ойлап *тегінде* абыладым,

деп басылған.

Жиырма сегізінші, жиырма тоғызыншы шумақтардың бірінші жолдарында «қыдыр» деп басылған сөздер, 1909 жылғы жинақта «қызыр» деп берілген. Тегінде, Абайдың өз уақытында лайық сөз қолдану дәстүріне қол сұғумыз тарихи, ғылыми тұрғыдан қарағанда қиянат болады.

Отызыншы шумақтың екінші жолы:

Жалғаның дәмін бұзып *қайin* (?) қылғызыған,—

деп, төртінші жолы:

Арашашы *iždeti* (?) қатын, қыздан,—

деп басылған. Ал, 1909 жылғы жинақта:

Жалғаның дәмін бұзып жоқ қылғызыған,—

Арашашы *iždetkei* қатын, қыздан,—

(100-бет) деп өлең мағнасы дұрыс берілген.

1909 жылғы Абай жинағында өлеңнің:

Ендігіге не сұрау бұл заманда,
Ақыл-ой, ар-намыс жоқ еш адамда.
Өлтөн мола, туған жер жібермейді,
Әйтпесе түрмас едім осы манда,—

деген, отыз бірінші, қорытынды шумағымен «Әңгіме Масғұт» аяқталады.

Ал, 1954 жылғы жинақта: «Сол Масғұт халифаға уәзір болты», деп бастап поэмалың аяғын әрі созып әкететін он уш шумак өлең бар.

Бұл жөнінде 1954 жылғы жинақта ешбір түсінік берілмеген 1945 жылғы жинақта:

«Масғұт» (1887) — бұл дастан ең алғаш 1909 жылғы Абай жинағына енген. Содан бергі барлық баспасында бар. Бірақ 1939 жылғы жинағына тұңғыш рет дастаның екінші бөлімі енгізілді. Бұл жері «Сол Масғұт халифаға уәзір болты» деген сөзден басталады. Нұсқасы Мұрсейіт қолжазбасынан алынған. Бұл дастан «Мың бір тұн» жүйесіндегі әңгіменің бір түрі сияқты» (459-бет) деген ғана жайдак түсінік берілген.

«Масғұт» поэмалың екінші бөлімі деп, 1939 жылдан бастап Абай жинағына кіріп жүрген он уш шумак өлең әлі де тереңірек зерттеуді тілейді. Идеялық, мазмұн жағынан, көркемдік түр жағынан алып қарағанда да Абайдың төл шығармасы деп үзілді-кесілді айту қын. Поэмалың бұл екінші бөлімі жайында, әзірше, өзіміздің осындай пікірімізді айтып, оның текстология мәселесіне тоқталмаймыз. Бұл бөлімнің жеке сөздеріндегі кемшиліктерді былай қойғанда, өлеңнің үйқасы, поэзиялық қасиетінің өзі де шамалы.

«Вадим» шығармасы 1909 жылғы жинақта жоқ. Біздің қолымызда «Вадимның» көшірме қолжазбасы болмағандықтан бұл шығарманың текстологиясы жайында өзімізге өрекел көрініп тұрған бірлі-жарым кемшиліктерін ғана айта кетеміз.

Лермонтовтан аударған «Вадим» шығармалының жиырма бесінші шумағының бастапқы жолы:

Осылар елдің тыншын алды *бүгін* (?),
Бірдің нанын тіленіп, бірдің сүтін.—

деп басылған. «Бүгін» деген сөз өлең үйқасына оғаш тұрған сөз.

Осылар елдің тынышын алды бүтін,
Бірдің нанын тіленіп, бірдің сұтін,—

деп 1945 жылғы жинақта дұрыс басылған.

Сол сияқты отыз тоғызынышы шумақтың:

Соққан боран секілді біздің өмір,
Не тыныштық тауып берді, өзің де көр,—

деп берілген өлеңнің екінші жолындағы мағна күнгірт болып тұр. Бұл өлең жолдарын қолжазбалардың әр нұсқасымен салыстырып зерттеу кажет.

Біз енді «Әзім әңгімесіне» токталғымыз келеді. Бұл шығарма жайында 1954 жылғы жинақта: «Әзім әңгімесі» шығармасының негізгі нұсқасы сакталмаған, Абай жинақтарының соңғы баспаларына енгізіліп жүр.

«Мың бір тұн» ертегілерінің бір сюжеті негізінде жазылған. Поэмалық аяғы бітпей қалған» (317-бет),— деген байлау-матауы жоқ күргәк сөзben «түсінік» берген.

Ешбір кінәсі жоқ, шубәсі мен құдігі жоқ нағыз Абай өлеңдерін 1954 жылғы жинаққа кіргізбей тастауға батылы барған жолдастар, «Әзім әңгімесінің» қайдан келіп, қайдан қойған тарихын білмestен, шығарманың іші-сыртына үціліп қарамастан, шын түсінік берудің орнына, жайдақ сөзben жаба тоқып өте шықкан.

«Әзім әңгімесін» Абай жазған ба? Осыған дәлеліміз бар ма? Көзіміз жете ме?

«Әзім әңгімесінің» тақырыбы мен идеялық-мазмұны, көркемдік түрі осы сұрақтарды еріксіз туғызады. Нактылы жауап тілейді.

«Әзім әңгімесі» Абай жинағына 1933 жылдан бастап кіріп жүр. 1909 жылғы жинаққа «Ескендір», «Масғұт» сияқты Абайдың оқиғалы шығармалары кірген. Ал, «Әзім әңгімесі» онда жоқ. «Вадим» алғашқы жинаққа кірмей қалған болса, бұл шығарма Мұрсейіт қолжазбасынан табылып Абай шығармасы екені дәлелденіп отыр. Сол сияқты «Вадимды» Махмұттың да Абай қолжазбасынан көшіргені мәлім.

Ал, «Әзім әңгімесі» Абай шығармаларын көшірушілердің бір де бірінің қолжазбасында жоқ.

«Әзім әңгімесін» Абай 1896 жылы жазған делініп жүр. 1896 жылы (Абай онда 51 жаста) «Әзім әңгімесінің» тақырыбы мен идеясы Абайдың көңілін аударды деуге мүмкін емес. Оқушы жүртшылыққа мәлім болған-

дықтан біз «Әзім әңгімесінің» оқиғасына тоқтап жатпаймыз.

1887 жылы «Өлең — сөздің патшасы сөз сарасы», 1888 жылы «Біреудің кісісі өлсе қаралы ол», 1889 жылы «Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін» өлеңдерін жазған Абай, 1896 жылы «Әзім әңгімесін» жазды деу ақылға симайды.

Шығыс әдебиетінің үлгілі әдеби мұраларына көңіл аударып, кейбір тақырыптарына арнап шығарма жазғанда да («Масғұт», «Ескендір») Абай өзінің ақындық өнерге қоятын шартының түрғысынан қарап жырлайды.

Өлеңді ермек үшін емес, жастарға үлгі-өнеге бермек үшін жазған Абай, «Әзім әңгімесі» сияқты ертегінің оқиға желісіне түсіп алып, ұзын ыргасын өлеңмен баяндап беруге бармайтыны даусыз.

Тіпті басқа дәлелдеріміз өз алдына «Әзім әңгімесінің» өлеңдік (поэзиялық) қасиетін алып қарасақ, идеялық-мазмұнын былай қойып, көркемдік түріне көз жіберсек, Абайдың өз сөзімен: әттең дүние-ай сөз таныр кісі болса, кемшілігі әр жерде (әр жерде емес-ау, бар жерде) кернеу тұр-ау, дер едік.

Сондыктан да Абайдың әдеби мұраларын зерттеуші әдебиетші, тарихшыларымыз, ғалымдарымыз «Әзім әңгімесін» ауызға алмай, көрмеген кісі сияқты көңіл аудармай өте шығады.

Абайдың соңғы жылдардағы жинақтарына кіріп жүрген «Әзім әңгімесі», Абайдың оқиғалы шығармаларының ішіндегі ең көлемдісі бола тұрып көзге түспеуінің өзі «Әзім әңгімесінің» өзі-ақ: «Мен Абайдан туғам жоқ!», — деп тұрғандығынан дейміз.

Осы «Әзім әңгімесі» Абай жинағына кіргелі берілген ең мардымды деген түсінік 1945 жылғы жинақтың 460-бетінде берілген, онда былай дейді:

«Әзім әңгімесі» (1896). Бұл «Мың бір түн» ертегісінен алынған. Ең алғаш бұл әңгіме Абайдың 1933 жылғы жинағында басылды. Онда жазылған жылы — 1896 жыл деп көрсетілген. Сол нұсқасы 1939 жылғы баспасында да енген. Хикаяның аяғы бітпей қалған. Осы жолы дастанның аяғына бұрынғы баспаларында жоқ, 12 жол өлең қосылды, басқа өзгеріс болған жоқ. *Көркемдік стиль, сарыны жағынан алғанда бұл әңгіме Абай шығармасы емес сияқты.* (Астын сызған біз К. М.) Бірак, Тұраш Абайдың басылмаған өлеңін жинағанда, осыны да Абайдің болуға тиіс деп кіргізеді екен. Оның дәлелі: осы

өлеңді тауып беруші Үрсаев Ысқақ деген Абайдың жақын туысқаны «Әзім әңгімесін» даусыз Абайдікі депті. Ысқақ ерте күннен Абай сөзіне ұқыпты болып, оны көп жинаған туысқанының бірі. Ол: «Абай мұны ерте уақытта өлең етіп, бір жазған соң, кайта қарамай тастап еді. Мен сол уақытта жиыстырып алғамын»,— дейді. Өлеңнің бас жағында кездесетін ескілеу жерлері ескіріп, жыртылып қалған қолжазбадан Ысқақтың я шала көшіріп, я шала ұғынып, өз жанынан төлеу салып айтқан сөздері болса да ғажап емес».

Міне, «Әзім әңгімесінің» тарихы туралы бар мәлімет осы. Бұл түсінікті берушілердің өздері де «Әзім әңгімесін»: «Абай шығармасы емес сияқты»,— дейді. Сонымен бірге түсініктің өзінде қым-қиғаш қайшылық бар. Ысқақтың айтуы бойынша әңгіме Абайдың ерте уақытта жазғаны дейді де, жазылған уақытын 1896 жыл етіп кояды. Ал, ерте уақытта жазылған болып, ол әңгімелен Абайдың туысы Ысқақтың колында сакталса 1909-жылғы жинаққа неге кірмей қалған.

Біз «Әзім әңгімесін» және Үрсайдың Ысқағын біле-тін Әрхам Ысқақов, Рахымжан Мамырқазов т. б. адамдармен әңгімелескенде олар «Әзім әңгімесін» жазған сол Үрсайдың Ысқағы екенін және Ысқақ өзі де ақын адам болғанын, Абайдың жақыны екендігін анықтайды.

Біз осы келтірген дәлелдерге сүйеніп «Әзім әңгімесін» жазған Абай емес, Абай төңірегіндегі ақынның бірі Үрсайдың Ысқағы деген көртындыға келдік. Бірақ, «Әзім әңгімесі» әдебиет тарихынан мүлдем шығып қалсын деген ниеттен аулақпыз. Оны әлі де зерттеу қажет дейміз.

Біз осымен 1954 жылы шықкан Абайдың толық жинағының 1 томы жөніндегі текстологиялық шолуымызды аяқтап енді екінші томға көшеміз.

* * *

Екінші томның жетінші бетіндегі «Малға достың мұны жок майдан басқа» деген өлеңнің үшінші шумағының соңғы екі жолының мағнасы екі ұшты болып, күнгірт тұр:

Осы күнде мал қайда, бок ішінде,
Алтын алсаң, береді боянаң жеп,—
деп басылған. Осы өлең жолдарын зерттеп, мағнасын
айқындан түсінік беру қажет

«Тұғызған ата-ана жоқ» (8-бет) деген өлең 1909 жылғы жинақта (1-бөлік, халық туралы, 28-29-беттер, 29-өлең) «Бір сұлу қыз тұрыпты хан қолында» деген өлеңмен бірге бірақ өлең болып басылған, «Бір сұлу қыз тұрыпты...» өлеңінің басында келеді. Өлеңін мазмұнына, әсіресе:

Байбайшыл тартып, баға жоқ,
Жақтарға жаппас жала жоқ.
Жат кораны күзеткен
Картан шалда сана жоқ,—

деген өлең шумағына қарағанда Абай осы өлеңді «Бір сұлу қыз тұрыпты хан қолында» өлеңіне әдейі эпиграф етіп жазған ба дейміз.

1909 жылғы кітапта өлеңінің бірге басылуы және идеялық-мазмұны осыны көрсететін сияқты.

«Сағаттың шықылдагы емес ермек»: (11-бет) өлеңінің екінші шумағының үшінші жолы:

Тиянак (?) жоқ, тұрлау жоқ, келді, кетті,—

деп басылса, 1909 жылғы жинақта:

Махабbat жоқ, тұрлау жоқ, келді, кетті,—

(48-бет) деп басылған.

Өлеңінің үшінші шумағының бірінші жолы:

Өтек өмір белгісі (?) осы сыйдыр,—

деп басылса, 1909 жылғы жинақта:

Өткен өмір хабары — осы сыйдыр,—

деп басылған. Бізше 1909 жылғы кітапта ақын жазған түп нұсқа дәл берілген.

Ал, 1954 жылғы жинақта:

«Сағаттың шықылдағы емес ермек», өлеңінің тексті 1909 жылғы жинақ және Мұрсейіт қолжазбалары бойынша берілді»,— (25-бет) деп «түсінік» берген.

Кітаптың он екінші бетіндегі Абайдың «Қөніл құсы қүйқылжыр шартарапқа» деген ән туралы жазған өлеңінің бесінші шумағының үшінші жолын, Абайдың терең ойлы мағнналы сөзінің түбіне үңілмей, сыртынан сығалап қарап, былайша бұзған.

1945 жылғы жинағында:

Керім толғап тауысар қаңғыр-куңғір (?)
Сол жеріне ойыңмен адаласшы.

Ал 1954 жылғы жинақты одан көрі «сыпайылап».

Керім толғап тауысар *куңгір-куңгір* (?)

деп «түзеп», былайша түсінік берген:

«Бесінші шумактың үшінші жолы соңғы баспаларда:

Керім толғап, тауысар *қаңғыр-куңгір*,—

деп алынып келеді. Бұл жинақта 1909 жылғы баспа не-
гізінде:

Керім толғап, тауысар *куңгір-куңгір*,—

болып түзетілді» (258-бет).

Керім толғағанда «қаңғыр-куңгір», «куңгір-куңгірге»
айналса не болғаны...

Бұл «түсінік» шындыққа жатпайды. 1909 жылғы жи-
нақтың 34-бетінде: «*Қоңыр күңгір*» деп басылған (ескі
араб әрпімен басылған бұл жинақта, қазак сөзінің дәл
түспей түрғаны байқалады. Бірақ, байымдан оқыған
кісіге сөздің түп нұсқасын аңғару қыын емес).

Сол сияқты қолжазбаларда «коңыр күңгір» деп жа-
зылған. Тіпті ескі баспаға, ескі қолжазбаларға құдікпен
қарап, өзімізше зерттегеннің өзінде, жақсы әнді жаны
сүйіп жыр еткен, композитор Абай құлакқа мазасыз
мағнасыз «қаңғыр-куңгір»-ді (какофонияны) қуаттады
деуге бола ма? Бұл жауап тілемейтін сұрак.

Өлеңнің мағна мазмұнының өзі-ақ Абайдың мағналы
асыл сөзін қалпына келтіруге жөн көрсетіп тұр. Олай
болса бұл шумакты:

Қебінесе ән басы келеді абы,

«Кел тында» деп өзгеге болар басшы.

Керім толғап тауысар *қоңыр-куңгір*,

Сол жеріне ойыңмен араласшы,—

деп оқысақ, Абай сөзі болып шығады. Біздің кейбір әде-
биетшілер, «сол жеріне ойың мен араласшы»,— деген
Абайдың ақылын алмай, «қаңғыр-куңгір», «куңгір-куң-
гірге» еріп кеткен.

Әйгілі әнші, атақты композиторларымыз әдемі, әсер-
лі әндерін: «Жай коңыр» «Майда коңыр» (Естай) «Жай-
ма коңыр» (Мұхит) «Наз коңыр» т. т. деп атамай ма.
Егер: «Жай күңгір» «Майда қаңғыр» десек не болып шы-
ғар еді.

Жоғарыдағы Абай өлеңін бұлдіргендей болып шығар
еді.

«Токсан ауыз сөздің-тобықтай түйіні бар» — дейді қазақ мақалы. Сол сиякты Абайдың түбірлі сөзінің түйініне түсінбей бір сөзін бүлдіріп алсақ, Абайдың асыл сөзінің ажары кетіп, магнасыздыққа айналады. Абай өлеңі «бөтен сөзбен былғанса» — «бір қарын майды бір құмалақ шіріткендей» болып шығады.

Тұзу кел, қисық-қыныр қырын келмей,
Сыртын танып іс бітпес, сырын көрмей,

демей ме Абай.

Абайдың осы өсietін ескермей, «сырын көрмей», «сыртынан тон пішіп келгендіктен ақынның әдеби мұрасының таза сакталмай, «бөтен сөзбен былғанып» отырғанын көріп отырмыз. Абайдың өз колжазбасының сакталмауы Абай шығармаларының текстологиясын зерттеуді қынданатып отырса, ақынның таза сакталып жеткен сөзіне жауапсыз қарап, «Қазаншының еркі бар қайдан құлақ шығарса» дегендей, Абай жинағын баспаға даярлаушы әрбір әдебиетші өз бетімен Абай сөзін «түзей» берсе, ақын өлеңі «сөз патшасы» дәрежесінен айырылуыға жарап емес.

Он жетінші беттегі «Махаббат, достық қылуға», — деген өлеңің бірінші шумағының үшінші жолы Абай жазған мағнасынан айырылып қалуы даусыз.

Қазір дайын тұруға (?)
Бес күндік ғашық жөн емес,—

деп басылған (1945 жылғы жинакта да солай).

Бұл арада «тұруға» деген сөз бүтін өлең шумағындағы айтылып отырған ойдан аулақ тұрган «бөтен сөз».

Абай тиянаксыз, тұrlаусыз тез тозатын бес күндік ғашықтықты айтып отырғанына күмән жоқ. «Тұруға» деген мағна бермейтін сөздің орнына «тозуға» деген сөзді төлеу етіп салып өлең шумағын:

Махаббат, достық қылуға
Кім де болса тең емес.
Қазір дайын тозуға —
Бес күндік ғашық жөн емес,—

деп оқысақ ақынның айтпақ ойы орнынан шығады. Өлеңнің екінші шумағын оқысақ «тұруға» деген сөздің орнына «тозуға» деген сөзді жазуымыздың дұрыстығын тағы да тереңірек сезінеміз.

Сүйіспек көніл ойлайды,
Жанның бәрі — катыбас.
Сүйісу тозбай тұрмайды,
Еңбекке аз күн татымас.

Осы өлеңнің алдында келетін Лермонтовтан аударған өлеңнің алғашқы екі жолын оқысақ:

Ғашыктық іздең тантыма,
Аз күн әуре несі іс,—

дейді.

Абай «Махаббат, достық қылуға» өлеңін Лермонтовтың «И скушно и грустно» деген өлеңнің әсерімен жазғаны және мағна, мазмұн жағынан үндестігі байқалады.

Осы айтылғандарды еске алғанда, Абай өлеңінде хате басылып жүрген «тұруға» деген сөзді — «тозуға» деп түзеудегі жорамалымызды нанымды санаймыз.

Жиырманшы беттегі Лермонтовтан аударма «Қанжар» («Кинжал») өлеңнің екінші шумағының алғашқы екі жолының үйқасы қыыспай, ақсан тұр:

Еркелі нәзік қолмен маған тиді (?)
Ұмытпа деп айрылған жерде берді (?),—

деп басылған (соңғы жылдардағы баспалардың бәрінде де солай).

Бірінші жолдағы: «Нәзік қолмен маған тиді» деген сөз құрылышы өлеңнің мағнасына да көркемдігіне де нұқсан келтіріп тұр.

Бұл жолдардың орысшасы былай:

Лилейная рука тебя мне поднесла
В знак памяти, в минуту расставанья,—

Біз өлеңнің орысша нұқасына және Абайдың орыс ақындарын аударудағы үлгі-өнегесіне сүйене отырып өлеңнің бұл екі жолын:

Еркелі нәзік қолмен маған берді,—
Ұмытпа деп айрылған жерде сені,—

деп түзеп оқысақ өлеңнің мағна-мазмұны да дұрыс беріліп, көркемдік түрі де Абай аудармасының түп нұқса-сына сәйкес келер еді деп ойлаймыз.

Жиырма төртінші беттегі «көк тұман-алдындағы келер заман» өлеңнің екінші шумағының бірінші жолы:

Ол күндер — өткен күнмен бәрі бір бас (?),—

деп берілген. Бізше, дұрысы 1945 жылғы жинақтағы:

Ол күндер — өткен күнмен бәрі бір бас.

Осы өлеңнің сегізінші шумағының бірінші жолы 1954 жылғы және 1945 жылғы жинақтарда:

Көптің бәрі (?) көп деме, көп те бөлек,—

боловп басылған.

Ал, 1909 жылғы жинақта:

Көптің бәрін көп деме көп те бөлек,—

деп дұрыс басылған (55-бет төменнен жоғары санағанда төртінші жол).

Жиырма алтыншы беттегі «Сенбе жұртқа тұрса да қанша мақтап» өлеңінің бірінші шумағының төртінші жолы жинақтарда:

Өзіңе сен, өзінді алып шығар
Еңбегігі мен ақылың екі жақтап,—

деп басылса Оразке қолжазбасында:

Ақылың мен қайратың екі жақтап,—

деп жазылған.

Кітапта екінші шумақтың соңғы жолы:

Жұртпен бірге өзінді қоса алдасып,
Салпылдан сағым құған бойына еп пе?,—

деп басылса, Оразке қолжазбасында:

Салпылдан сағым құмақ бойына еп пе?,—

деп жазылған.

Өлеңнің үшінші шумағы:

Қайғы келсе қарсы тұр, құлай берме,
Қызық келсе, қызықпа, онғаққа ерме.
Жүргіне сұнға де, түбін көзде,
Сонда тапқан — шын асыл, тастай көрме,—

деп басылып жүр. Оразке қолжазбасында өлеңнің екінші жолындағы «қызықпа» деген сөз «қызығып», төртінші жолындағы «тапқан» деген «шыққан» деп жазылған. Біз бұдан Абайдың бұл өлеңі де текстология жөнінен әлі де зерттеуді керек ететінін көреміз.

«Босқа әуре бол келдің бе тағы мұнда» (Лермонтовтан 33-бет) деген өлең — 1909 жылғы Абай жинағында

«Өлімге бүйролған жазасыз адам» деген тақырыппен басылған (83-бет).

Өлеңнің бірінші шумағының екінші жолы 1909 жылғы жинақта:

Хүкімшіл шалдар мәз бол жатыр ма онда,—

(83-бет) деп басылса, 1954 жылғы жинақта:

Күкімшіл шалдар мәз бол отыр ма онда,—
деп басқан.

«Қасиетті дұға» Лермонтовтан («Молитва») аударманың екінші түрі — «Өмірден тепкі жесем жазығым жоқ», деп басталатын өлеңнің бірінші шумағының соңғы жолы кітапта:

Қайта-қайта оқысам бір дұғаны,
Сеніп (?) қалған жүректе жанады шоқ,—

деп берілген. Өлеңнің мазмұнына қарағанда Абай:

Сеніп қалған жүректе жанады шоқ,—

деп жазуында күмән жоқ дейміз.

Осы өлеңнің үшінші шумағынан сон жалғас келетін үш ауыз өлеңнің бүл өлеңге тақырып, мазмұны жағынан байланысы жоқ өз алдына жеке өлең. Оны «қасиетті дұға» өлеңімен біріктіріп жіберу, бізше, дұрыс емес.

Қырқыншы беттегі «Болды да партия», деп басталатын өлеңнің бесінші шумағының мағнасын түсіну ауырлау. Осы күнге шейін басылып жүрген қалпы түйінді мағна бере алмайды.

Ойымды-ак, жарымды ак
Кеңімді, тарымды
Карасам байымдал,
Сезің сол сарынды

Өлеңнің үйқасында, сыртқы түрінде мін жоқ сияқты, ал ой тоқтатып қарағанда мағнасын аңғару қын. Мысалы, «Ойымды-ак, жарымды-ак» дегенде не мағна бар. Мұмкін бүл сөздер хате басылып жүрген шығар. Егер Абай өзінің ойының да, жарының да актығын, адалдығын айтса:

«Ойым да ак, жарым да ак»,— деп басылуы керек еді. Біз қазір бүл өлең жөнінде корытынды лікір айта алмаймыз. Теренірек зерттеуді қажет ететін өлең екенін ғана айтпақтыз.

«Куаты оттай бүркырап»

(42-бет) деген өлеңінде екінші шумағының алтыншы жолы:

*Ойланбай қайран жұрт,
Ұялмай, қал жым-жырт,—*

деп басылса, 1909 жылғы жинақта:

*Оянбай қайран жұрт,
Ұялмай, қал жым-жырт,—*

(39-бет) деп басылған.

Бұл арада «ойланбай» деген сөз де, «оянбай» деген сөз де өлең мағнасына қайшы емес. Түп нұсқа кайсысы екенін көзесіп шешу керек.

1954 жылғы жинақта: «Сұм дүние тонап жатыр, ісің бар ма» өлеңінде тексті 1909 жылғы жинақ және Мұрсейт қолжазбалары бойынша алынды» (270-бет) делінген.

Ал, 1909 жылғы жинақта бұл өлең 39-бетте басылған екі-ақ ауыз. 1954 жылғы жинақтағы (43-бет):

*Ет жүрекіз ернінің айтпа сезін,
Тіл үйренген нәпсінің қу мінезін.
Тілде сүйек, ерінде жиек бар ма,
Шымылдық боп көрсетпес шынның жүзін,—*

деген үшінші шумақ 1909 жылғы кітапта жоқ. Біз бұл өлеңді Абай өлеңі емес демейміз. Бірақ, нақтылы зерттеліп берілген толық түсінік керек. Және «Сұм дүние тонап жатыр...» Өлеңінде сонына қандай дәлелмен тіркеledі.

Осының бәрін дәлелдеп түсіндірген жөн.

Кітаптың қырық алтыншы бетіндегі «Жүректе қайрат болмаса» деп басталатын Абай өлеңінде үшінші шумағының төртінші жолы 1909 жылғы кітапта:

Үміт етер таласып,—

(49-бет) деп басылса, 1954 жылғы жинақта:

Эдет етер таласып,—
делінген.

Өлеңінде ең соңғы шумағы ақынның барлық жинақтарында:

*Атымды адам қойған соң,
Кайтып надан болайын.
Халқым надан болған соң,
Кайда барып оқайын,—*

деп басылып жүр.

Өлеңнің осы шумағының екінші жолы Оразке қолжазбасында басқаша берілген:

Атымды адам қойған соң,
Қайтіп қайуан болайын,—

деп жазылған.

Бұл қолжазбадағы «Қайтіп қайуан болайын», деп берілуі де негіzsіз емес.

Осы шумактың алдында келетін бір ауыз өлеңді оқып көрсек Абай тіршілікті ғана ойлайтын, ақылсыз, сана-сыз, надан пасық адамды қайуанға (малға) салыстырады:

Малда да бар жан мен тән,
Ақыл, сезім болмаса,
Тіршіліктің несі сән,
Теренге бет қоймаса.—

деп келіп:

Атымды адам қойған соң
Қайтіп қайуан болайын,—

деуі, бізше, өлеңнің жалпы мазмұнына сай қисынды сияқты. Осы «қайуан» деген сөзді Абай өлеңнің бірінші шумағында да айтады:

Ақылға сәуле қонбаса,
Қайуанша жүріп күн елтпек.

дейді. Біз өлеңнің қолжазбадағы нұсқасына және мазмұн-мағнасына сүйеніп өз пікірімізді ғана айттық.

Бұл Абайды зерттеуші әдебиетшілердің бірігіп шешетін мәселесі.

Қырық тоғызыншы беттегі «Ауру жүрек ақырын соғады жай» өлеңнің бірінші шумағының үшінші жолы:

Кейде ыстық қан басып кетеді оны,—

деп берілген. Сөз реті өлеңге сай жазылмай, «тілге жеңіл» тимей, тілді күрмел тұр:

Ыстық қан кейде басып кетеді ойды.—

деп берілсе дұрыс болар ма еді дейміз.

Осы өлеңде сөз орнының ауысып жүргенін келесі шумактан да көруге болады. Екінші шумактың бірінші жолы кітапта:

Қараңғы, саңрау ойды қайты женген,—

деп басылса, Мұрсейіт қолжазбасының бір нұсқасында:

Қараңғы, саңрау қайғы ойды женген,—

деп жазылысты.

Сонда қайсысына сенуге болады? Қараңғы саңырау ойды қайғы жене ме, жок, қараңғы саңырау қайғы ойды жене ме?

Ой қараңғы, саңырау ма? Жок, қайғы қараңғы, саңырау ма?

Міне ақын өлеңінде сөздің орны ауысып кеткен жағдайда, өлеңнің мағнасы, мазмұны да өзгеріп, автордың айтпак ойының желісін табуды киындалып кетеді.

Өлеңнің мағнасын айқындау үшін сөзді жүйесіне келтіру керек. Ол үшін ақын өлеңінің тақырыбына, қандай жайды жырлап отырғанына көніл аударуымыз керек. Өлеңнің бастапқы екі жолын оқысақ бұл мәселе айқын көрінеді:

Шаршап қалған кеудемде тулай алмай,—
Ауру жүрек ақырын соғады жай,

дейді.

Ондай халде адамның ойы да күнгірттенеді (акын тілімен айтқанда саңырау болып қалған), қараңғы қайғы басып жеңіп алады десек, екінші шумақтың бірінші жолын:

Саңырау ойды қараңғы қайғы женген,—

деп оқыр едік.

Сонда саңырау ойды, қараңғы қайғы женген болады. Ой — саңырау, қайғы — қараңғы болады.

Осылай деп қорытсақ Абай өлеңінің мағна мазмұны айқындала түсер еді демекпіз.

Елуінші беттегі «Қалқам-ай, мен үндеңей жүремін жай» деген өлеңнің үшінші шумағының екінші жолы:

Адам жок, кімді дос деп мен (?) шагушы ем,—

деп басылған өлең жолын:

Адам жок, кімді дос деп мұн шагушы ем? —

деп оқысақ өлеңнің мазмұнына сай келер еді.

Кітаптың елу бірінші бетіндегі «Мен көрдім ұзын қайың құлағанын» деген орысшадан аударылған өлеңге

осы күнгө шейінгі Абай жинактарында түсінік беріп келе жатқан жолдастар өлеңнің орысша текстімен таныс емес екендіктерін аңғартады.

1945 жылғы жинақта Лермонтовтан аударма (448-бет) деп хате түсіндірген.

1954 жылғы жинақта өлеңнің негізгі авторы орыс ақыны В. А. Крылов екенін дұрыс атаған да, өлеңнің текстін (негізгі) көлтіріп, Абай аудармасымен салыстырып, соңғы жылдарда бүрмаланып басылып жүрген жерлерін дұрыс қалпына көлтірудің орнына қайта хате түсінік берген.

1954 жылғы жинақтың 272-бетінде:

«1909 жылғы баспада өлеңнің әр жерінде бірлі-жарым сөздер басқаша келіп отырады, мысалы, үшінші шумақтың үшінші жолы:

Күн шуаққа жылынар қалт-құлт етіп,—

деп басылған. Бұл жинақта Мұрсейіт қолжазбасы негізінде: «Күн шуақта жатады (?) қалт-құлт етіп,— деген қалпы сақталды».— деп дұрыс тұрған сөзді қисыққа, мағанаасызыққа айналдырып «түсінік» берген. Олай болуы — өлеңнің орысша текстімен табыспай ой-жота, долбармен кеткендіктен туған.

Шынында «Күн шуақта жылынар» деп 1909 жылғы кітапта дұрыс басылған.

Біз бұл арада осы өлеңнің авторы және өлеңнің текстіне (негізгі) тоқтай кетуді макұл көрдік. Өлеңнің негізгі авторы, қазіргі күнде көшілік окушы жұтрышылыққа белгісіз, XIX ғасырдың екінші жартысында өмір сүрген орыс жазушысы — Виктор Александрович Крылов (1838, 1906) — псевдонимы Виктор Александров.

В. А. Крыловтың өлеңдер жинағы 1898 жылы С. Петербургте басылған. Ақын өлеңдер жинағын төрт бөлімге бөлген. Жинақтың үшінші бөлімінің 159—166-беттерінде неміс тілінен (Левенштейннен) алты өлең аударған¹. Соның ең соңғы, алтыншы өлеңі «Разбитое сердце» деген өлең Абай аударған — «Мен көрдім үзын қайың құлағанын» өлеңі. (Осы өлең текстіне композитор А. Рубен-

¹) «Шесть песен с простонародного немецкого языка (Из Левенштейна)». 1. «Непонятно», 2. «У окна», 3. «Спор», 4. «Успокоенье», 5. «Расставанье», 6. «Разбитое сердце».

штейн музыка жазып, орыс халқына белгілі романсың айналған).

Абай бұл өлеңді сол 1898 жылы кітап болып шыққан В. А. Крылов жинағынан аударған деуге болады. Өлеңнің орысша тексті мынау:

Я видел березку,— сломилась она,
Верхушкой к земле приклонилась она;
Но листья не блекли на тонких ветвях,
Покамест не спряталось солнце в горах.

Я бабочку видел с разбитым крылом,
Бедняжка под солнечным грелась лучом,
Стараясь и слабость и смерть превозмочь
Пока не настала холодная ночь.

Стрелка видел я, как он лань подстрелил.
Животное пало в крови и без сил.
Со смертью бороться оно не могло,
И жить перестало, как солнце зашло.

Ах, мне изменила подружка моя,
И солнце померкло давно для меня,
Но смерть и покой я напрасно зову —
И с сердцем разбитым живу да живу.

Абай жинақтарында өлеңнің екінші үшінші шумақтарының орны ауысып шатақ басылып жүргенін көріп отырмыз.

Бірінші шумақтан кейін «Мен көрдім сынық қанат көбелекті» деп басталатын өлең, оның соңынан «Мен көрдім ойнап жүрген қызыл киік» деп басталатын өлең шумағы келуі керек.

Соңғы жинақтарда хате басылып, хате түсінік беріліп жүрген өлең жолының 1909 жылғы жинақта:

Күн шуакта жылынар қалт-құлт етіп,—
деп дұрыс басылғанын:

Бедняжка под солнечным грелась лучом,—

деген орысша текстінен көріп отырмыз.

Абай өлеңнің мазмұнын, сарынын сақтап еркін аударған да, соңғы бесінші шумақты өз жанынан қосқан.

Ал, сол соңғы шумақтың бастапкы екі жолы 1909 жылғы жинақта:

Дүние деген шіркіннің көрдік к...и,
Бірінің жеп жүрген көп біреуі етін,—

(88-бет) деп басылған болса, 1945, 1954 жылғы жинақтарда:

Мен көрдім дүние деген иттің (?) к..н,
Жең жүр гой біреуінің біреуі етін (?!)—

деп мұлдем бұзып басқан.

Абайдың бұл өлеңін де ақынның өзі жазған алғашқы қалпына келтіруіміз керек.

Елу екінші беттегі Лермонтовтан аударылған «Жолға шықтым бір жым-жырт түнде жалғыз»,— деген өлеңнің үшінші шумагының екінші жолы:

Өмірге өткен шиттей (?) өкінбеймін,—

деп басылған.

Уж не жду от жизни ничего я,
И не жаль мне прошлого ничуть;—

деген жолдың аудармасы.

«Шиттей» деген сөз түсініксіз. Ал, 1940, 1945 жылдардағы жинақта:

Өмірге өткен биттей өкінбеймін,—

деп басылған.

Кейір қолжазбаларда:

Өмірге өткен шеттей өкінбеймін,—

деп жазылған. «Шеттей» деп бұрын қазақ тынының (акшаның) тәрттен бір бөлегін айтады екен.

1954 жылғы кітаптағы «шиттей» деген мағнасыз сөз. Не «биттей», не «шеттей» деп түзету керек. Окушы жүртшылыққа «биттей» деген сөз түсініктірек және «ничуть» деген орыс сөзінің дәл мағнасын беріп тұр.

Өлеңнің екінші шумагының үшінші жолы:

Менің де (?) мұнша қапа қысылғаным,—

деп басылса, 1909 жылғы жинақта:

Менің не мұнша қапа қысылғаным,—

(84-бет) деп, Лермонтов өлеңнің дәл мағнасын беріп тұр. Бұл жолдың орысшасы:

Что же мне так больно и так трудно,—
деген.

Өлеңнің тәртінші шумағының үшінші жолы:

Көкргегімде өмірдің күші тұрып,—

деп басылса, 1909 жылғы жинақта:

Көкіректе ғұмырдың күші тұрып,—

(84-бет) деп дұрыс берген.

Өлеңнің аяққы шумағының екінші жолы:

Жылылық пен достықты тұрсын мақтап,—

деп басылса, 1909 жылғы жинақта Лермонтовтың:

• Про любовь мне сладкий голос пел,—

деген өлең жолын:

Жылылықты, достықты тұрсын мақтап,—

(84-бет) деп дұрыс берген.

Кітаптың елу үшінші бетіндегі Абайдың Лермонтовтан аударған белгілі өлеңі «Теректің сыйына» («Дары Терека») ерекше тоқталғымыз келеді.

1954 жылғы жинақта: «Шығарманың тексті 1909 жылғы жинақ және Мұрсейіт қолжазбалары бойынша берілді» деген бір-екі ауыз жалаң сөз болмаса түсінік берілмеген.

Ал, 1945 жылғы жинақта:

«...Лермонтов өлеңін Абай біраз өзгертіп аударған.

— Терек воет, дик и злобен,
Меж утесистых громад.
Буре плач его подобен,
Слезы брызгами летят,—

дегенді Абай:

Асая Терек долданып, буырқанып,
Тауды бұзып жол салған тасты жарып.
Арыстанның жалындай бүйра толқын,
Айдаһардай бүктеліп, жұз толғанып,—

деп аударады. Теректің сипатын, қаһарды пішінін Абай өзінше сипаттайды. «Арыстанның жалындай бүйра толқын, айдаһардай бүктеліп, жұз толғанып» деген тенеулер, сипаттаулар Лермонтов өлеңінде жоқ. Абай өз жанынан косады»,— (448-бет) дейді.

Лермонтов орыс әдебиеті классиктерінің ішіндегі Абайдың жүргегіне ерекше бір жақын, сүйікті ақындарының бірі екені және өлеңдерін ең көп аударған ақыны екені мәлім.

Абай өз тұсында жарыққа шыққан Лермонтов шығармаларын түгел оқыған. Құрғана оқымаған, терең түсініп, зерттей оқыған.

Абай Лермонтовтың кейбір өлеңдерін аудару үшін орыс ақынының барлық өлеңін оқып, зерттеп, оның ақындық ерекшелігін, стилін, көркемдік приемдарын терең түсініп, мәңгерген. Сондықтан Лермонтов өлеңдерін қазақ оқушыларының «тіліне жеңіл, жүргегіне жылы тиетін» етіп жеткізу үшін, оның сөз образдарын аса жетік біліп аударған.

Абай, осы «Теректің сыйы» деген өлеңді аударғанда Лермонтовтың басқа шығармаларындағы Терек өзенін (жалпы Қавказ өзендерін) сипаттаудағы көркемдік приемдарын пайдаланған.

Мысалы:

Арыстанның жалындай бүйра толқын ,
Айдаһардай бүктеліп, жұз толғанып,—

дегенде, Абай осы көркемдік сипат, салыстырулардың негізін Лермонтовтың басқа шығармаларынан тауып отыр.

Лермонтов «Демон» поэмасында Терек өзенін:

И Терек, прыгая, как львица!
С косматой гривой на хребте,
Ревел — и горный зверь, и птица
Кружась в лазурной высоте,—

десе, «Измаил — бей» поэмасында өзенді:

Но с гордым бешенством река²),
Крутясь, как змей, не отвечает.
Улыбка неба своего.—

дейді.

Абай аудармалары жөнінде түсінік бергенде осындай жайларды еске ала отырып, аударма өлеңінің негізгі нұсқасына, сол негізгі нұсқаның авторының басқа шығармаларына зер салып, көніл аударып, карастыра отырып, дұрыс түсінік беру керек.

Біз енді осы «Теректің сыйының» аудармасының екінші шумағына тоқталайық. Әрине, Абай өлеңді сөзбе-сөз аудармай, Лермонтов шығармасының негізгі мазмұнын, көркемдік қасиетін сақтап отырып еркін аударған.

¹ М. Ю. Лермонтов Полное собрание сочинений, т. II, стр. 137, ОГИЗ, 1947.

² Там же. стр. 364.

Соның өзінде осы күнге дейін Абай жинақтарында басылып жүрген өлеңнің екінші шумағының, бізше, дәл Абай жазған алғашқы калпы дұрыс сақталмай жарияланып жүр ме деген күдік туғызады.

Кітапта:

Қавказдан шықты *жайнап* (?), қылып у-шу,
Түзу жерден жол *кернеп* (?) ұлғайды су (?)
Қалың қайрат бойында, беті құліп,
Момынсынған пішінмен ағады *қу* (?),—

деп басылып жүр.

Біз өлеңнің бұл шумағы жайында мынандай жорамал айтқымыз келеді.

Тауды бұзып, тасты жарып, долданып, буырқанып келе жаткан асау Теректі Абай былай сипаттаған дер едік:

Қавказдан шықты *қайнап*, қылып у-шу,
Түзу жерден «*жол бер*» деп ұлғайды ду:
Қалың қайрат бойында беті құліп,
Момынсынған пішінмен ағады *су*.

Асау, долы Терек тауды бұзып, у-шу қылып келе жатса, ол жайдары болып «жайнап» келе жатпайды, бұрқарлар етіп «қайнап» шығады.

Түзу жерден жол кернеп су ұлғаймайды. Тасты жарып, тауды бұзып келе жатқан долы Терек: «түзу жерден» жол бер! — деп дуды ұлғайтады.

Сөйтіп, тас-талқан етіп тауды бұзып жол салып алып, кең далага шыққан соң:

Қалың қайрат бойында беті құліп,
Момынсынған пішінмен ағады су.

Сонда Лермонтовтағы:

Но, по степи разбегаясь,
Он лукавый принял вид.
И, приветливо ласкаясь,
Морю Каспию журчит...

деген өлең мағнасын береді.

Бұл жолдарда әңгіме «қу» (акку) жайында емес, «су» (Терек) жайында болып отыр.

«Қу» деген сөз бұл өлең шумағынан орын алудың ешбір жөні жок. Асау Теректе қу жүзбейді. Ал, «Он лукавый принял вид» дегенді Абай: «Момынсынған пішінмен» деп «он» (Терек) деген сөзді «су» деп беріп отыр.

Абайдың басқа өз өлеңдерін алып қарасақ, ақкуды «ку» деп жырлайды.

Мысалы, «Жазғытыры» деген өлецинде:

Көл жағалай мамырлап қу менен қаз,
Жұмыртқа іздел, жүгіріп балалар мәз,—

десе, осы өлеңдегі бір ауыз өлеңнің үйқасы былай келеді:

Түйе боздал, қой қоздап — қорада шу,
Көбелек пен құстар да сайда ду-ду.
Гүл мен ағаш майысып қарағанда,
Сыбыдыр қағып, бұрандап ағады су.

Осы дәлелдерге сүйене отырып, «Теректің сыйы» деген өлеңнің аудармасының екінші шумағын жоғарыдағы айтқанымыздай түзеп оқысақ, Абай сөзі түп нұсқасын табар ма еді деген жорамалымызды әдебиетшілеріміздің талқысына салғымыз келеді.

«Шайтан» (Лермонтовтан, 55, 56-беттер) — өлеңнің екінші шумағының бірінші жолындаты «бейіш» деп басылған сөз 1909 жылғы жинақта «бейіс» деп басылған. Осы сөзді Абай үнемі «бейіс» (бейіш емес) деп колданады. Ал, кейінгі жинақтарда осы сөз бір өлеңде «бейіс», бір өлеңде «бейіш» деп басылып жүр. Келешекте бұл сөзді Абайдың өз жазуынша «бейіс» деп түзеп басқан жөн.

Өлеңнің алтыншы шумағының екінші жолы жайында 1954 жылғы жинақта былай түсінік берілген:

«Алтыншы шумақтың екінші жолы:

Өлмес, өшпес өзіне көзі жетті,—

деп басылып келген еді. Мұрсейіт колжазбасы негізінде:

Өлмес, өшпес өзіне заман жетті,—

деп алынды» (276-бет).

Ешбір дәлелсіз Мұрсейіт солай жазған екен деп түзу тұрған сөзді бұзып, өлеңнің магнасын басқа жаққа айналдырған.

Ал, 1909 жылғы кітапта:

Өлмес, өшпес өзіне көзі жетті,—

(87-бет) деп дұрыс басылған. Құдайдан қарғыс алып, шайтанға айналған періштенің өлмейтініне, өшпейтініне өзінің көзі жетті деген сөз орынсыз. Ол Мұрсейіттің көшіру үстіндегі өз қосымшасы деуіміз керек.

Өлеңнің сегізінші шумағының төртінші жолы:

Еңбегі жаңған жаң боп сүйсінбейді,—

деп басылса, 1909 жылғы жинақта:

Еңбек жаңған жаң болып сүйсінбейді,—

(88-бет) деп дұрыс басқан.

«Емен мен шілік» (Крыловтан, 57, 58 бет) өлеңнің бірінші шумағының екінші, төртінші жолдары:

Аллаға нeden сорлы жаздың, депті,

Жел бұлк етсе, табесің әлпеншекті,—

деп басылса, 1909 жылғы жинақта:

Аллаға нeden жаздың, сорлы, депті,

Табесің жел бұлк етсе, әлпеншекті —

(89-бет) деп басылған.

Төртінші шумақтың үшінші жолы:

Ығыма сені де алып қорғар едім,—

деп басылса, 1909 жылғы кітапта:

Сені де алып ығыма қорғар едім,—

деп басылған.

Жетінші шумақтың үшінші жолы:

Жер дүниені шан, тұман қабат басып,—

деп басылса, 1909 жылғы кітапта:

Жер дүниені шан, тұман басып ketin,—

(89-бет) деп басылған.

Өлеңнің акырғы шумағының үшінші, төртінші жолдары:

Басы көкке, сирағы жерге енсе де,
Ақырып долданғанда алып үрдь,—

деп басылған болса, 1909 жылғы жинақта:

Басы көкке, аяғы жерге енсе де,
Долданып, қатты дауыл алып үрдь,—

(89-бет) деп басылған. 1954 жылғы жинақта бұл жөнде ешбір түсінік берілмеген.

«Қазаға ұрынған қара шекпен» (Крыловтан, 59, 61 бет) өлеңінің үшінші шумағының бірінші, үшінші жолдары:

Қайғысыз жатып, қарны ток,
Тыр жалаңаш түк те жок,—

деп басылса, 1909 жылғы кітапта:

Жайынша жатып, қарны ток,
Сыр жалаңаш түк те жок,—

(89-бет) деп басылған.

«Жарлы бай» (Крыловтан, 62—65-беттер) өлеңінің екінші шумағы:

Обал жоқ осы байларға
Мал қызығын көрмеген (?)
Жақсы төсек (?), тәтті ас, (?)
Жан қадірін білмеген,—

деп басылған. 1909 жылғы жинақтан оқып көрейік:

Обал жоқ осы байларға,
Жан қадірін білмеген.
Тәтті тамақ, жақсы ас,
Жақсы киім кимеген,—

(90-бет) деп басылған. Абай жазған түпкі нұсқа осы деп білеміз. Ал 1954 жылғы баспада өлең күрылышы да, мағна-мазмұны да бұзылып, бүрмаланып басылған.

Төртінші шумактың үшінші жолы:

Иттеніп (?) жүріп өлмей ме?,—

деп басылған болса, 1909 жылғы жинақта:

Бұйтіп жүріп өлмей ме?,—

делінген.

Тоғызынышы шумактың бірінші жолы және онынышы шумактың бірінші жолы:

Келе сала сөйлейді.
Сен мына бір ішінде
Ділдесі бар дорбаны ал,—

деп басылған. 1909 жылғы кітапта:

Келе сала *сөйлейді*.

Мына біреу ішінде
Ділдәсі бар дорбаны ал,—

деп басылған (90, 91-бет).

Он бірінші шумақтың екінші жолы:

Дегеніңдей бола қал,—

деп басылса, 1909 жылғы кітапта:

Айтқаныңдаи бола қал,—

деп басылған.

Он үшінші шумақтың бастапқы жолы:

Дорбаны *әуел* (!?) дарияға ат,
Тойғаныңша ал дағы,—

деп басылған. Дорбаны әуел дарияға атып жіберген соң
несін алады, калайша алады?! Қандай мағнасызық.

Ал, 1909 жылғы жинақта:

Дорбаны *ол* дарияға ат,
Тойғаныңша ал дағы,—

деп Абай сөзі дұрыс берілген.

Өлеңнің:

Таң атқанша осылай
Бере берсе бұл дорба,
Талай алтын жиям фой,
Ертең менен бай бар ма?,—

деп берілген шалдың сөзінен (он алтыншы шумақ) кейін
келетін он жетінші шумақтың бірінші жолы:

Далбалақтан (?) түн бойы
Алып бақты бұл сорлы,—

деп біріне-бірі мағна, мазмұны байланысып келетін өлең
шумақтарын мүлде бұрмалап, бұзып басқан.

1909 жылғы кітапта:

Талай алтын жиям фой,
Ертең менен бай бар ма?,—

*Деп қалбақтап түн бойы
Алыйп бақты бұл сорлы,—*

деп басылып, өлең күрылысы, мағна, мазмұны дұрыс бе-
рілген.

Өлеңнің жиырма бірінші шумағының үшінші жолы:

*Бүгінше (?) тұрсын өлмен деп,
Үйіне қайта апарған,—*

деп басылса, 1909 жылғы кітапта:

*Ертеңше тұрсын өлмен деп
Үйіне қайта апарған,—*

(91-бет) яғни ертең суға тастармын, ертеңге шейін тұра
тұрсын деген дұрыс ұғым берілген.

Өлеңнің жиырма үшінші шумағының екінші жолы:

Өзі әбден жүдепті,—

деп басылса, 1909 жылғы кітапта:

Өзі де әбден жүдепті,—

деп дұрыс басылған.

1954 жылғы жинақты даярлаушылар Абай шығарма-
ларын 1909 жылғы жинақ бойынша басып отырмыз десе
де, іс жүзінде олай болмаған.

Бадырайып көрініп тұрған, Абай өлеңдеріне кірген
«бөтен сөздерді» көрмеген.

Кітаптың алпыс алтыншы бетіндегі Крыловтан аудар-
ған «Есек пен бұлбұл» («Осел и соловей») деген мысал-
өлеңнің бірінші шумағының үшінші жолы:

Қаңғырып өлкені өрлеп келе жатып,—

деп басылса, 1909 жылғы жинақта:

Тентіреп өлкені өрлеп келе жатып,—

(91-бет) деп басылған.

Өлеңнің екінші шумағының соңғы жолы:

Рас па екен жұрттың сөзі, сынар едім —

деп басылып, өлең «тілге жеңіл» келмей ақсал жатыр.

1909 жылғы жинақта:

Жұрттың сөзін рас па сынар едім,—

(91-бет) деп дұрыс басылған.

Өлеңнің үшінші шумағының екінші жолы 1909, 1954 жылғы және басқа жинақтарда:

Өнерге салды бұлбұл сонда аңратып,
Шыңғыртып (?), шымырлатып, сорғалатып,—

деп басылған.

Бұлбұлдың әсерлі әдемі әнін сүйсіне суреттеп отырған ақын «Шыңғыртып» деген құлакқа соншама жайсыз тиетін мазасыз мағнасыз үнді (шыңғыруды) мадақтамауы даусыз.

Күр айғай бақырған,
Құлаққа ән бе екен,—

Немесе:

Есі шықпай мұнан да ішкен артық,
Қисыны жоқ қышқырған неткен тантық,—

демей ме Абай.

«Бақырған», «Қышқырған» деген жатымсыз дауыстарды айтса, сол мағнадағы «Шыңғыру» деген сөзді Абай бұлбұлдың сайрауын суреттеуде колданбайды (құсты «Шыңғырды» деп ешбір қазак айтпайды рой).

Сондықтан:

Өнерге салды бұлбұл сонда аңратып,
Шырқатып, шымырлатып, сорғалатып,—

деп оқысак Абай жазған түп нұсканы табамыз деп сенеміз. «Шыңғыртып» деген сөз баспаның катесі дейміз.

Өлеңнің алтыншы шумағының үшінші жолы:

Бұл сықылды сыншының сөзін естіп,—

деп басылса, 1909 жылғы жинақта:

Сол сықылды сыншының сөзін естіп,—

деп басылған.

Өлеңнің соңғы қорытынды шумағының үшінші, төртінші жолдары:

Сүйтсе де мұндаиды сыншыдан,
Құдайым бізді сақтасын,—

деп басылса, 1909 жылғы жинақта:

Сүйтсе де ондаиды сыншыдан,
Құдайым мені сақтасын,—

деп басылған. Абай сөзінің түпкі нұсқасы осы 1909 жылғы жинақта дәл берілген дейміз.

Алпыс сегізінші беттегі Крыловтан аударма — «Қарға мен бүркіт» («Вороненок») өлеңінің жоғарыдан төмен санағанда жиырма бірінші жолы:

Әкетпек болады,—

деп басылса, 1909 жылғы кітапта:

Апкетпек болады,

деп, отыз бірінші жолы:

Ұстап алды қарғаны,

деп басылса, 1909 жылғы кітапта:

Ұстап алып қарғаны,—

(92-бет) деп басылған.

Отыз алтыншы жолы:

*Бір жіпті берік байлаپ,
Аяғына жалғады,—*

деп басылған. Бұл жолда өлең жолының бір буыны же 1-пей, аксал түр.

Ал, 1909 жылғы жинақта:

Бір жіпті берік бек байлаپ,—

(92-бет) деп дүрыс басқан.

«Шегіртке мен құмырска» (Крыловтан, 70, 71-бет) өлеңінің төртінші шумағының бірінші жолы:

Онымен тұрмады,—

деп басылса, 1909 жылғы жинақта:

Онымен тұрмайды,—

(93-бет) деп басылған.

Алтыншы шумактың үшінші жолы:

Қарағым, жылыт, тамақ бер,—

деп басылса, 1909 жылғы жинақта:

Қарағым, жылыт, орын бер,—

деген. Мүмкін Абай сөзін кейінгі баспаларда «түзеушілер»

Крыловтагы:

Прокорми и обогрей,—

деген орысша текстін есіне алған болар.

Бірақ Абай «прокорми» деген Крылов сөзін «тамак бер» деп қазақша шала білетін адамның сөзіндегі етіп аудармаған. «Прокорми» дегенді «асыра» деген сөзбен берген:

Қарағым, жылты, орын бер,
Жаз шыкканша асыра,—

(93-бет) деген.

Өлеңнің жетінші шумағының бірінші жолы 1909 жыл.
ғы жинақта:

— Оның, жаным, сөз емес,—

десе, 1954 жылғы жинақта:

— Мұның, жаным, сөз емес,—

деп «түзеген».

«Қарға мен тұлқі» (Крыловтан, 76, 77-бет) жоғары
дан санағанда жиырманышы, жиырма екінші жолдары:

Етеп барып барлады,
Бұлғактатып күйрекін,
Қарғаның көзін алдады,—

деп басылған. Ал, 1909 жылғы жинақта «барлады», «ал-
дады» деген сөздер «барлайды», «алдайды» деп басыл-
ған (95-бет).

Отыз бесінші жол:

Осы көрікпен, бұл жүнмен,
Әншілігің білінді,—

деп басылса, 1909 жылғы жинақта:

Әншілігің белгілі,—

деп берілген. «Белгілі» деген сөз өлеңнің мағнасына да,
ұйқасына да дұрыс келіп тұр. Осы жолдың соңынан:

Ұялмай, қалқам, бір сайра,
— Біз де алалық үлгіні,—

деп келеді.

Төменнен жоғары санағанда алтыншы жол:

Куанғаннан бұртініп,—

деп басылған, дұрысы «бөртініп», төртінші жолы

Өзіне біткен өңешін
Аямастан қарқ етті,—

деп басылған. 1909 жылғы жинақта:

Өзіне жеткен өңешін,—

деп, Крыловтың «Ророна каркнула во все воронье горло» деген өлең жолын дұрыс беріп тұр.

«Бака мен өтіз» (1909 жылғы жинақта: «Бақа мен бүқа» делінген) Өлеңнің төртінші шумағының екінші, үшінші жолдары:

Күшенді де, бұртінді.
Қарны үлкейді қампайып,—

деп басылса, 1909 жылғы жинақта:

Күшенді де бөртінді,
Қарны үлкейді қампайды,—

(96-бет) деп басылған. Бесінші шумақтың екінші жолы:

Қараши,— деді,— сен бізге,—

деп басылса, 1909 жылғы жинақта:

Қара,— деді,— сен бізге,—

делінген.

Жетінші шумақ:

Жетем деп кеп кіжініп,
Келгенинше шамасы,
«Үлкейдім» деп ісініп,
Деді: «Енді бір қараши»,—

деп басылған. 1909 жылғы жинақта:

Күшенді келіп кіжініп,
Келгенинше шамасы,
Өстім гой деп ісініп,
Деді: «Енді қараши»,—

(96-бет) деп басылған.

Сегізінші шумақтың соңғы жолы:

Айтқан сөзге көнбеді,—

деп басылған. 1909 жылғы кітапта:

*Айтқанына көнбейді,—
деп берілген.*

Сексен екінші беттегі Крыловтан аударма «Піл мен қанден» («Слон и Моська») өлеңінің бірінші шумағының екінші жолы 1945, 1954 жылғы жинақтарда:

*Көшеде піл жетелеп біреу жүрді,
Кім көріпти (?) қайуанды мұндай түрді (?),—*

деп берілген.

Ал, 1909 жылғы жинақта (96-бет), 1940 жылғы жинақта (139-бет):

Кім көрген, қайуанды мұндай түрлі,—

деп басқан. Өлең мазмұны 1909 жылғы, 1940 жылғы жинақтарда дұрыс берілген деуге болады.

Екінші шумақтың бірінші жолы:

Көшеде кез бол бір қанден,—

деп басылса, 1909 жылғы кітапта:

Көшеде қанден кездей кеп,—

(96-бет) деп басылған.

Абайдың «Есінде бар ма жас күнін» (86-бет) деп басталатын өлеңінің екінші шумағының үшінші жолы:

Үміт жақын, көніл ак.—

деп, төртінші шумағының үшінші жолы:

Махаббат кетті, дос кетті,—

деп басылған.

1909 жылғы жинақта:

Үміт жақын көніл ак,

Қасиет кетті, дос кетті,—

деп басылған. 1954 жылғы жинақта «қасиет» деген сезіндің орнына Мұрсейіт қолжазбасы бойынша «махаббат» деп түзедік делінген. Бізше «қасиет» деген дұрыс. Абай бұл арада қасиетті жастық шағын айтып отыр.

«Адам бір, бок көтерген, боктың қабы» деген өлеңін екінші шумағының екінші жолы:

Көз жетті бір қалыпта тұра алмасқа,—

деп басылған, 1909 жылы жинақта:

Көз жетті бір қалыпты тұра алмасқа,—

(56-бет) деп берілген.

«Нұрлы аспанға тырысып өскенсің сен» (91-бет) деген өлең 1909 жылғы жинақта Лермонтовтан делінген. 1954 жылғы жинақта: «Лермонтовта бұл өлеңнің оригиналалы жок» деген түсінік берілген.

Бұл өлеңнің аударма екені айқын. Кімнен аударылғанын зерттеу алдағы міндеп.

Осы өлеңнің үшінші шумағының үшінші жолы:

Дәні толық, басы *ауыр* егіндей-ақ,—

деп басылған. Ал, 1909 жылғы жинақта:

Дәні толық, басы *улкен* егіндей-ақ,—

(85-бет) делінген. Өлеңнің оригиналалы белгісіз болған-дықтан және «ауыр», «үлкен» деген сөздердің өлең мазмұнына осы екі сөздің қайсысын колданғанын, әзірге, кесіп айту киын.

Бірінші шумағының екінші жолы:

Теніздің тубіндей-ақ *қарап* бақшы,—

деп басылса, 1909 жылғы жинақта «қарап» деген сөздің орнына:

Теніздің тубіндей-ақ *ойлан* бақшы,—

(86-бет) делінген.

Екінші шумактың екінші жолы 1909 жылғы, 1954 жылғы т. б. жинактарда:

Жан шөлдер өзіндеймен танысқанша,
Бірінен бір *үлесін* алысқанша (?).—

деп басылған. Осы екінші жол өлеңнің мазмұнына қайшы келіп, айқын ұфым бермей түр. Сонда біз бұл жолды баспадан кеткен кate деп қарап, өлеңнің мағна, мазмұнына сәйкес:

Bірімен бірі *үлесін* алысқанша,—

деп оқысақ, Абай жазған түп нұсқаға жақындар еді деп ойлаймыз.

Бесінші шумактың соңғы жолы:

Оның өзін *тағы да* кім уатпак,—

деп басылған. 1909 жылғы кітапта:

Оның өзін және де кім уатпак,—
деп басқан.

Токсан төртінші беттегі: «Жүректе көп қазна бар, бәрі жақсы» деген Я. Полонскийден аударма («Сердце») өлеңінің соңғы шумағының бірінші жолы соңғы жинақтарда:

Жұрт айтқан сол ант мезгіл *келсе* (?) керек,
Мен де — бенде, амалсыз көнсем керек,—
деп басылып жүр.

1909 жылғы жинақта:

Жұрт айтқан соң ант мезгіл *келсөң* керек,—
деп басылған (86-бет). Осы дұрыс.

Увы! Говорят: неизбежно
Придет злое время, придет! —

деген үғымды да «келсен керек» деп беру оригиналға жақын және өлеңнің көркемдік түріне, үйқасына дұрыс ке ліп тұр.

Токсан алтыншы беттегі «Жүргім нені сезесің» — деген Абай өлеңінің алтыншы шумағының соңғы жолы 1909 жылғы жинақта (40-бет) және 1945, 1954 жылғы жинақтарда:

Ақыл айтсаң біреуге
Ішін еріп, егіліп,
Үялмас ақы тілеуге,
Бермесен қалар *төгіліп* (?),—

деп қате басылып, өлеңнің мазмұнына көрнеу зиян кел тіріп тұр. Дұрысы:

Бермесен қалар түңіліп,—

деп оқыса дейміз.

Жүзінші беттегі «Көленке басын ұзартып», — деген өлеңнің екінші шумағының екінші жолы:

Сүргылт тартқан бейуаққа,

деп басылса, 1909 жылғы кітапта:

Сүрқылт тартқан бейуаққа,—

(38-бет) делінген. Бізше осы дұрыс.

Өлеңнің ақырғы шумағы:

Ермен шықты, ит қылып,
Бидай шашқан егінге
Жай жүргенді өрт (?) қылып...
Тыныш өлсөңші тегінде,—

деп берілген. Мұндағы «өрт» деген сөз өлеңнің мағнасын түсініксіз етіп тұр.

1945 жылғы жинақтың 439-бетіндегі берілген түсініктегі:

«...Өлеңнің соңғы шумағындағы:

Жай жүргенді өрт қылып
Тыныш өлсөңші тегінде,—

дегендегі: «өрт» (жалын) деген сөз өлеңнің осы жердегі мағнасына сай келмегендіктен, бұл баспасында: «уерд қылып» деп түзетілді. Уерд — әдеттену, бір нәрсені дағды, үрдіс ету деген ұғымды білдіреді (арап сөзі),— дейді. Өлең мазмұнына қарағанда бұл түсінік көнілге қонымды сияқты. Бірақ, «уерд» деген арап сөзін дәл осы арада Абай колданды ма? Оны кесіп айту қыын. Бұл өлең жолы әлі зерттеуді керек етеді.

«Ұяламын дегені көніл үшін» (102-бет) деген өлеңнің екінші шумағының бірінші, үшінші жолдары:

Жалығу бар, жалқу (?) бар, іш пысу бар
Ар мен ұят ойламай тәнін асырап,—

деп басылса, 1909 жылғы жинақта:

Жалығу бар, шалқу бар, іш пысу бар,
Ар мен ұят ойламай тән асырап,—

(29-бет) деп дұрыс басылған.

Үшінші шумақтың бастапқы екі жолы:

Тұысканың, дос-жарың — бәрі екішты (?) —
Сол себептен досынан дүшип күшти,—

деп басылса, 1909 жылғы жинақта

Тұысканың достарың — бәрі екішты,
Сол себептен досынан дүспан күшти,—

деп басылған.

«Осы қымыз казаққа» деген өлеңнің басталуындағы «казаққа» деген сөздің өзі сөйлем күрылышы жөнінен ке

лесі жолға шалыс тұр. Барлық жинақтарда да осылай басылып жүр. Осы сөздің дұрыс жазылу жайы зерттеу керек ететін сиякты.

Өлеңнің жетінші жолы:

Қызылшыл семіз жас қымыз,—

деп, ең соңғы жолы:

Күзетке оңай, шошинба,—

деп басылған, 1909 жылғы кітапта:

Қызылшыл семіз жаз қымыз,—

(56-бет) деп, соңғы жолы:

Күзетші оңай шоши ма,—

(57-бет) деп басылған. Бұл өлең де әлі зерттеу тілейтін өлен.

Осы өленге берілген түсінік пен (294-бет) басылған өлең тексті бірімен-бірі кайшы келіп жатыр.

Жұз отыз үшінші беттегі «Жұмбак» өлеңнің бірінші жолы осы 1954 жылғы және 1945 жылғы жинақтарда да

Сыналар, ен жігіттер, келді *кезің* (?),
Сәулен болса бермен кел талапты ерің,—

деп басылып жүр. Бізше:

Сыналар, ей жігіттер, келді *жерің*,—

деп оқысак тұп нұсқаға дәл болар еді.

Жұз қырық бесінші беттегі «Домбыраға қол соқпа...» деп басталатын өлеңнің үшінші шумағы әуелгі біз жазып алып тапсырған (1944) калпынан адасып кате басылып, өлең көркемдігі басқа шумактардан ерекше көзге түсіп жүдеп тұр.

Басқа шумактардың бәрі:

· · · · ·	· · · · ·	· · · · ·	· · · · ·	· · · · ·	· · · · ·	· · · · ·	· · · · ·	.a
· · · · ·	· · · · ·	· · · · ·	· · · · ·	· · · · ·	· · · · ·	· · · · ·	· · · · ·	.б
· · · · ·	· · · · ·	· · · · ·	· · · · ·	· · · · ·	· · · · ·	· · · · ·	· · · · ·	.а
· · · · ·	· · · · ·	· · · · ·	· · · · ·	· · · · ·	· · · · ·	· · · · ·	· · · · ·	.б

түріндегі қаусырма ұйқаспен дұрыс басылса, үшінші шумак:

Онан да жылы жүзінмен А
Кел, жарым, қара бетіме. Б

Жылы тәтті жауап айт, В (?)
Іштегі қайғы дертіме. Б,—

деп үшінші жолы қате басылғандықтан өлең үйқасы ақ-
сан, көркемдігін бұзып тұр.

Дұрысы:

Онан да жылы жүзінмен А
Кел, жарым, қара бетіме. Б
Жауап айт жылы сөзіңмен А
Іштегі қайғы дертіме Б.

Осы екінші томның сонында: «Негізгі нұсқасы белгі-
сіз өлеңдер» деп басылған Абайдың жиырма төрт өлеңі-
нің бір де біріне түсінік берілмеген.

Бұлардың бәрі де бұрынғы баспаларда бар және бұ-
рынғы жинақтарда түсінік берілген, Абай өлеңдері деп
ғанылған өлеңдер.

Келесі баспада бұл өлеңдерге толық түсініктер бері-
луі керек және осы 1954 жылғы жинаққа себепсіз кірмей
қалған Абай өлеңдері ақын жинағына кіруі керек.

Біз Абай жинағының 1954 жылғы шыққан екі кі-
табындағы өлеңдерінде әзірше байқалған текстология-
лық кемшілік, қателіктер жөніндегі айтпақ пікірімізді
аяктаймыз

Енді екінші томдағы басылған Абай «қарасөздеріне»
токталамыз.

* * *

Абайдың «қарасөздері» ақынның жинағына 1933
жылдан бастап қана кіріп жүр.

Абай осы қара сөзben жазған еңбектерін өзі не деп
атады екен?

Ол әлі күнге нақтылы шешілмеген мәселе. Абайдың
қара сөзben жазған еңбектері Мұрсейттен баска да бір-
нишеле адамдардың қолжазбаларында сакталған. Олар-
дың ішінде әзірше бізге мәлімі Дайыrbай Қожан ұлы мен
Рахым Жандыбай ұлының қолжазбалары.

Дайыrbай қолжазбасында «Фақылия кітап» деп ата-
лады Дайыrbай 1909 жылы жазылты. Рахымның 1913
жылғы қолжазбасында «Қітап ғахылия» делінген.

Абайдың 1940 жылғы жинағында: «Фақылия сөздері»
деп, 1945 жылғы жинақта — «Фақылия қара сөздер» деп,
1954 жылғы жинақта — «Қарасөздер» деп жарияланған.

Абай шығармаларын ертеде көшіріп жазушылардың Самарбай Махмұт, Ыбраій, Оразке т. б. адамдар болғаны да мәлім.

Жалғыз Мұрсейіттің ғана емес, басқа адамдардың да сакталған қолжазбаларын жинап, оларды салыстыра отырып, Абай бұл шығармаларын қалай атағанын шешу қажет.

Сонымен бірге Абайдың карасөзбел жазылған шығармаларының қайсысы қай кезде жазылғанын анықтаң да алдағы міндет Онсыз карасөздерінің қайсысын бірін ші, қайсысын екінші, ушинші т. т. сез дег кесіп айту киын.

Осы күнге дейінгі жинақтарда басылып жүрген тәртібі (реті), сол сиякты әрбір сөздерінің сонынан беріліп жүрген жазылған жыл уақыты ешбір дәлелсіз, дерексіз ойжота берілген¹.

Жинақтарда «Отыз екінші сез» делініп басылып жүрген сезінде былай дейді:

«Бесінші — осы сезіндің он тоғызынышы номерінде (ас тын сызған біз ҚМ) жазылған ақыл кеселі деген төрт нәрсе бар Содан қашық болу керек Соның шінде уа ыйымсыз салғырттық деген бір нәрсе бар, зинһар, жаным, соған бек сақ бол, әсіресе, әуелі — құданың, екінші — ха лықтың, ушинші — дәүлеттің, төртінші — ғибраттың, бе сінші — ақылдың, ардың бәрінің дұспаны». 1954 жылғы жинақ, II том, 205 бет)

Ал, енді Абай айтып отырған он тоғызынышы номерді (сөзді) қарасақ (кітаптың 183-беті) одан Абайдың «Он тоғызынышы номерде жазылған» дегенин таба алмаймыз Адасамыз Сүйтсек, Абай айтып отырған он тоғызынышы номер, кітапта «Отыз бірінші сез» болып басылыпты

Жинақтарда «Отыз бірінші сез» — деп басылып жүрген сез, «отыз бірінші» емес, «он тоғызынышы сез» екенін Абайдың өзі ашып беріп отыр

¹ Х Ж Сүйіншәлиев жолдас «Абайдың қарағ сөздері» деген ең beginiң 47 бетінде «Біздің көрген А Жандыбаевтың (2) (лұрысы Р Жандыбаев) Қолжазбасында Абай сөздерінің әрқайсының қай жылы шыққачы туралы толық мәлімет бар Ол әр сезіндің жазылған жылдары тұралы ескерту тер жасап отырған», — дейді.

Осы Сүйіншәлиев жолдас айтып отырған Жандыбаев қолжазба сын біз де көрдік Сол қолжазбаны осы мақаланы жазудағы дерек тің бірі етіп отырмыз Ал, ол қолжазбада Абай кара сөздерінің қай сыйының қай жылы жазылғаны туралы, толық түгіл ешбір мәлімет жок «Жазылған жылдары туралы ескертүлер» деген атымен жок ҚМ

Олай болса жинақтардағы сөз реті мұлдем ауысып, шатасып кеткенін көреміз.

Біз енді Абай қарасөздерінің жинақтарда беріліп жүрген ретімен Мұрсейт және Рахым Жандыбаев қолжазбаларында жазылған ретін салыстырсақ былай болып шығады.

Абай жинақтарындағы басылу реті	Мұрсейт қолжазбасындағы жазылу реті	Р. Жандыбаев қолжазбасындағы жазылу реті	Ескерту
1	2	3	4
Бірінші сөз	Жиырма үшинші сөз	Жиырма үшинші сөз	Жандыбаев сөз
Екінші сөз	Жиырма жетінші сөз	Жиыриа жетінші сөз	демейді,
Үшінші сөз	Бірінші сөз	Бірінші сөз	„номер“
Төртінші сөз	Екінші сөз	Екінші сөз	дейді
Бесінші сөз	Үшінші сөз	Үшінші сөз	
Алтыншы сөз	Төртінші сөз	Төртінші сөз	
Жетінші сөз	Бесінші сөз	Бесінші сөз	
Сегізінші сөз	Отыз үшинші сөз	Отыз үшинші сөз	
Тогызыншы сөз	Тогызыншы сөз	Тогызыншы сөз	
Оныншы сөз	Жиырма үшинші сөз	Жиырма төртінші сөз	
Он бірінші сөз	Отызыншы сөз	Отызыншы сөз	
Он екінші сөз	Жетінші сөз	Жетінші сөз	
Он үшінші сөз	Алтыншы сөз	Алтыншы сөз	
Он төртінші сөз	Сегізінші сөз	Сегізінші сөз	
Он беінші сөз	Он бірінші сөз	Он бірінші сөз	
Он алтыншы сөз	Он үшінші сөз	Он үшінші сөз	
Он жетінші сөз	Он бінші сөз	Он бесінші сөз	
Он сегізінші сөз	Жиырма екінші сөз	Жиырма екінші сөз	
Он тогызыншы сөз	Он тогызыншы сөз	Он тогызыншы сөз	
Жиырманшы сөз	Тогызыншы сөз	Оныншы сөз	Мұрсейт
Жиырма бірінші сөз	Он екінші сөз	Он екінші сөз	тө 9 - сөз
Жиырма екінші сөз	Он алтыншы сөз	Он алтыншы сөз	деп екірет
Жиырма үшінші сөз	Он жетінші сөз	Он жетінші сөз	кай
Жиырма төртінші сөз	Жиырма бесінші сөз	Жиырма бесінші сөз	талаған
Жиырма бесінші сөз	Жиырма сегізінші сөз	Жиырма сегізінші сөз	
Жиырма алтыншы сөз	Отыз алтыншы сөз	Отыз алтыншы сөз	
Жиырма жетінші сөз	рет саны жок	сакталмаған	

1	2	3	4
Жиырма сегізінші сез	Он төртінші сез	Он төртінші сез	
Жиырма тоғызыншы сез	Он сегізінші сез	Он сегізінші сез	
Отызынышы сез	Жиырма тоғызыншы сез	Жиырма тоғызыншы сез	
Отыз бірінші сез	Жиырманышы сез	Жиырманышы сез	
Отыз екінші сез	Жиырма бірінші сез	Жиырма бірінші сез	
Отыз үшінші сез	?	Отыз төргінші сез	
Отыз төртінші сез	Отыз бірінші сез	Отыз бірінші сез	
Отыз бесінші сез	Отыз екінші сез	Отыз екінші сез	
Отыз алтыншы сез	Отыз тоғызыншы сез	Отыз тоғызыншы сез	
Отыз жетінші сез	рет саны жоқ	Кырық екінші сез	
Отыз сегізінші сез	рет саны қойылмаған	Басынан бастап бірнеше беттері жоқ	
Отыз тоғызыншы сез	"	Жиырма алтыншы сез	
Кыркыншы сез	"	Отыз бесінші сез	
Кырық бірінші сез	"	Отыз жетінші сез	
Кырық екінші сез	"	Отыз сегізінші сез	
Кырық үшінші сез	"	Кыркыншы сез	
Кырық төртінші сез	"	Кырық бірінші сез	
Кырық бесінші сез	"	сақталмаған	Бұл сез 42-номердегі сез бел бірге жазылған болуы керек.

Біз бұл салыстыруда Мұрсейіт қолжазбасындағы жазылу ретінде 1945 жылғы жинақтың түсінігіндегі мәліметті пайдаландық. Сөздің кай қолжазбадан алынғаны айтылмаған жерде сұрап белгісін қойдық. Жандыбаевтың өз қолжазбасын қарап шықтық.

Бұл салыстырудан Мұрсейіт пен Жандыбаев қолжазбаларындағы сез ретінің жазылуында көп алшақтық жоғын байқаймыз. Бұл екі қолжазбадағы Абайдың отыз екі сезінің жазылу реті бірдей.

Тек Мұрсейіттегі жиырма үшінші дегені Жандыбаевта 24-сөз, Мұрсейітте — тоғызыншы дегені, Жандыбаевта — оныншы.

Калған сөздің кейбіреуінің рет саны бір қолжазбада болса, екіншісінде көрсетілмеген.

Жоғарыда біз әңгіме еткен кітаптағы «отыз екінші сөз» Мұрсейітте де, Жандыбаевта да «жиырма бірінші сөз» деп жазылған. Абайдың: «Он тоғызыншы сөзді» қара деген сөзі: кітапта «Отыз бірінші сөз» болып басылса, Мұрсейіт пен Жандыбаев қолжазбаларында «Жиырманшы сөз» болып жазылған.

Ал, «Он тоғызыншы сөз» жинақтарда да, Мұрсейіт және Жандыбаев қолжазбаларында да «он тоғызыншы сөз» болып берілген.

Бұл екі қолжазбадағы «он тоғызыншы» және «жиырманшы сөздердің» тақырып, мағна-мазмұны бір-біріне өте жақын. Сонда қолжазбалардағы «он тоғызыншы жиырманшы болып жазылып жүрген сөздер мағна, мазмұнына сәйкес бір сөз болып, яғни он тоғызыншы сөз болып косылып жазылатын болса, Абай нұскап отырған «он тоғызыншы сөзі» дұрыс калпына келер еді.

Әрине бұл бір сөзді ғана осы дәлелдермен түзеп, алғашқы Абай жазған нұскасына келтірген болсақ та, қалған қырық төрт сөздің алғашқы жазылу ретіне, түп нұскасына келтіру мәселесі шешілмейді. Ол үшін Абай сөздерінің көшірме, қолжазбаларының бірнеше нұскасын (вариантын) салыстырып, терен зерттеп барып қорытынды жасау керек. Бұл Абайды зерттеп жүрген әдебиетшілердің бірігіп отырып шешетін мәселесі.

Енді біз өз қолымызда бар мағұлуматтарға ғана сүйеніп және өзімізге айқын көрініп тұрган кемшіліктерді еске ала отырып, жинақта басылған Абай сөздерінің текстологиясына тоқталайық.

Біз 1954 жылғы Абай жинағының II томында басылған кара сөздерін (жиырма жетінші, отыз сегізінші, қырық бесінші сөздерден баскасын.) Жандыбаев қолжазбасында 27, 45 сөздер сакталмаған, 38 сөздің жартысы ғана сакталған). Р. Жандыбаев қолжазбасында жазылу нұскасымен салыстырып шыктық. Кітапта Абай сөздерінің басылу реті Р. Жандыбаев қолжазбасындағы жазылу ретімен сәйкес келмейді. Оны жоғарыда көрсеттік. Ал. кітаптағы Абай сөздерін тақырып, мазмұн ретімен алып қолжазбамен салыстырғанда негізгі мазмұны бір болып

келеді де, әрбір қара сөздерде жеке сөз, сөйлемдер (барлық сөзде де) кітапта бір басқа, колжазбада бір басқа берілген және кейбір жеке сөздер, сөйлемдер кітапта болса, қолжазбада жоқ, қолжазбада болса кітапта жоқ.

Бұл салыстыру нәтижесін түгелдей осы мақалада көрсетуге мүмкін емес.

Сондыктан Р. Жандыбаев қолжазбасындағы жазылу нұсқасы 1940, 1945 жылдардағы Абай жинақтарындағы басылуымен дәлме-дәл келіп, оларға 1954 жылғы жинақта басылуы кайшы келген жерлерін ғана әңгіме етеміз. Оnda біз — 1940, 1945 жылғы жинақ Мұрсейіт қолжазбасына сүйенген деп қарап, Р. Жандыбаев қолжазбасы Мұрсейіт қолжазбасымен сәйкес келеді дейміз. Сонда осы деректерге сүйеніп, 1954 жылғы жинақтағы Абай қарасөздерінің кате басылған кемшіліктерін ашамыз.

Ал, Абай жинақтарында болсын, қолжазбада болсын Абай сөзіне көрінеу нұқсан келіп түрған жерлері байқалған жағдайда ғылми жорамалға сүйенеміз.

«Екінші сөздің» 1954 жылғы жинақта:¹

«Мен бала күнімде естуші едім, біздің казактар сартты көрсе, (?) күлуші еді...» делінген.

Жандыбаев қолжазбасында, 1940, 1945 ж.ж. жинақтарда:

«...казактар сартты көрсе, сартқа күлуші еді...», — деп сөйлем ұғымды, толық, дұрыс берілген.

Осы сөздің екінші абзацының бастапқы екі жолы жинақта:

«...бізден басқа халыктың бәрі антүрган (?) екен...», — деп басылып, екі сөз қалып койған.

Колжазбада және 1940, 1945 ж. жинақтарда:

«...бізден басқа халыктың бәрі антүрган жаман келеді екен», — деп дұрыс берілген.

Осы абзацтағы ақырғы сөйлем жинақта:

«Орысқа карамай түрғанда казактың өлгенінің ақірет (?) тірісінің киімін (?) жеткізіп тұрды», — деп басылса, колжазбада 1940, 1945 ж. жинақтарда:

«...өлісінің ақіреттігін, тірісінің киімін сол жеткізіп тұрды», — деген.

«Үшінші сөздің» екінші абзацының төртінші сөйлемі жинақта:

¹ Бұдан былай 1954 жылғы Абай жинағын тек «жинақ» деп, Жандыбаев қолжазбасын тек «қолжазба» деп отырамыз. К. М.

«Қыстауы тарлық қылса...», —

деп басталады. Қолжазбада және 1940, 1945 ж. жинақтарда:

«Егер қыстауы тарлық қылса...», — деп берілген. Осы абзацтың ақырғы сөйлемі жинақта:

«...әр қазақтың ойы осы», —

деп басылған. Қолжазбада және 1940, 1945 жылғы жинақтарда¹)

«...әрбір қазақтың ойы осы», —

делінген. Бесінші абзацтың екінші сөйлемі жинақта:

«Өтірік көрмегенін көрдім деуші *куәларді* (?) әлдеқашан дайындал *қойған* (?)», —

деп басылған. Қолжазбада, бұрынғы жинақтарда:

«...*куәлар* әлдеқашан дайындал *қойылған*» делінген. «Куәлар» деген сөз қолжазба мен бұрынғы жинақтарда сәйкес келеді де, «қойылған» деп тек Жандыбаев қолжазбасында жазылған. Сейлем құрылышына, сөз мазмұнына сай осы жогарыдағы түзеп окууды дұрыс деп білеміз.

Алтыншы абзац жинақта:

«Осы күні қазак ішінде...» —

деп басталса, қолжазбада, бұрынғы жинақтарда:

«Осы күні қазақта...», —

деп басталады.

Осы абзацтың ақырғы сөйлемі жинақта:

«Осы қазақ халқының осындей бұзықшылыққа тартып, жылдан-жылға төмендеп бара жатқанын көрген соң, менің ойыма келеді», — деп сөйлемдегі сөз орындары ауысып басылған. Қолжазбада, бұрынғы жинақтарда:

«Осы қазақ халқының осындей жылдан-жылға төмендеп, бұзықшылыққа тартып бара жатқанын көрген соң, менің ойыма келеді», — деп берілген. Бұдан соңғы

¹ Бұдан былай «1940, 1945 жылғы жинақтарда» деудің орнына: «бұрынғы жинақтарда» дейміз. К. М.

келетін абзаңтың 1954 жылғы жинақтағы басылуымен 1940, 1945 жылдардағы жинақтардағы басылуы арасында және қолжазбада жазылу нұсқасында осы айтылған үш жинақтағы басылу түріне де қаиши келетін айырма бар. Сондыктан жинақтарда басылу түрлерімен қолжазбаны салыстырып көрейік.

1954 жылғы жинақта:

«Халықтың болыстыққа сайлаймын деген кісісі пәлен қадәрлі орысша образование алған кісі болсын. Егер де орталарында ондай кісі жоқ болса, яки бар болса да, сайламаса, уездной начальник пенен военный губернатордың назначениесімен болады десе, бұл халыққа пайдалы болар ма еді»,— деп басылған.

1940, 1945 жылдардағы жинақтарда:

«...ондай кісі жоқ болса, яки бар болса да, сайламаса жоғарғы ұлықтың айтуымен (?) назначениемен болады десе, бұл халыққа пайдалы болар ма еді деймін»— деп басылған. Бұндағы айырма 1954 жылғы баспада «уездный начальник пенен военный губернатордың» деп әкімшілік орындарды өз атымен дұрыс атап көрсетсе, 1940, 1945 жылдардағы жинақта «Жоғарғы ұлықтың» деп Абай сөзін бүрмалап, қазакшалап берген. 1940, 1945 жылдардағы баспалардағы ең соңғы «деймін» деген сөз 1954 жылғы баспада жоқ.

Ал, қолжазбадағы жазылу нұсқасы сөйлем күрылсы жағынан болсын, мазмұны жағынан болсын жоғарғы үш жинақта басылғаннан баскаша:

«Халық болыстыққа сайлаған кісісі пәлен қадәрлі орысша образование алған кісі болсын Егер ондай кісісі жоқ болса, яки бар болса да, сайламаса, уездный начальник пенен военный губернатордың назначениесімен болады десе, бұл халыққа бек пайдалы болар еді деп ойлаймын».

Қолжазбада жазылу түрінде Абай өзінің көртынды ойын айтып отырса, жинақтарда: «пайдалы болар ма еді» — деп сұрап қойылып, екішты пікір, қорытылмаған тиянақсыз дұдемал ой айтылып отыр. Бізше қолжазбада Абай сөзі дұрыс берілген. Себебі акын осы үшінші сөзінің басынан аяғына дейін өзінің өмір тәжрибесінен көріп қорыткан ойын, түйінді пікірін айтып отыр.

Келесі абзаңтың бірінші сөйлемі жинақта:

«Уа және назначениемен сайлау (?) қылғанда тергеуі, сұрауы барлығына қарамаса.»,— деп басылған.

1940, 1945 жылғы жинақтарда: «Атаумен сайлау (?) қылғанда...»,— деп басылған. «Уа және» деген сөздер калып койған, орыс сөзі қазақшыланған. Бірақ, осы үш жинақта да сөйлем магна жағынан сәйкес.

Колжазбада:

«Уа және назначение қылғанда тергеуі, сұрауының барлығына қарамаса...»,— деп жазылған. Мұнда «сайлау» деген сөз жоқ. Бізше осы қолжазбада Абай сөзі, Абай ойы дәл, дұрыс берілген. Абай, болыс сайлаумен емес, назначениемен болсын деп отыр. Олай болса жинақтардағы «назначение сайлау қылғанда» деп басылуы дұрыс емес. «Назначение» деген ұғымға «сайлау» деген қарама-қарсы ұғым беретін сөздің катар қолдануы ешбір акылға симайды.

«Төртінші сөздің» екінші абзацындағы жетінші сөйлем жинақта:

«Уайым қайғысыздығына уайым-қайғы қылдағы, сәл (?) уайым-қайғысыздықтан құтыларлық орынды харекет табу керек һәм қылу керек»,—

деп басылған.

Мұндағы «сәл» деген сөз бүкіл сөйлемдегі айтылып отырган ойды басқа бір шалғай мағнаға бұрып, бұзып тұр.

Дұрысы:

« Сол уайым-қайғысыздықтан құтыларлық орынды харекет табу керек »,—

деген болады. Колжазбада, Абайдың бұрынғы жинақтарында да осылай берілген.

Үшінші абзацта жинақта:

«...әрбір адамның жаман қылығына күлсөн, оған рахаттанып күлме...»,— деп басылса, колжазбада, бұрынғы жинақтарда:

«...Әрбір жаман кісінің қылығына күлсөн, Оған рахаттанып күлме...»,—

делінген. Осы абзацтың екінші сөйлемінде:

«...Әрбір жақсы адамның.. »,—

деген сөздер, қолжазбада, бұрынғы жинақтарда:

«...Әрбір жақсының...»,—

деп берілген.

«Бессинші сөздің» бірінші абзацындағы екінші сөйлемдегі:

«...тілек тілегенін көзім көрді»,—

деген сөздер, қолжазбада және бұрынғы жинақтарда:

«...тілек тілегенін өзім көрдім»,—

деп берілген. Осы абзацтағы: «ер азығы мен бөрі азығы жолда» деген мақалдан кейін, қолжазбада, бұрынғы жинақтарда:

«Ердің малы елде, еріккенде қолда», «берген перде бұзар»,—

деген тағы екі мақал келеді. Олар 1954 ж. жинақта басылмай қалып қойған.

Екінші абзацтағы «...әділет үшін қам жемейді екен, бірақ...» дегеннен кейін келетін:

«...мал үшін қам жейді екен. Ол малды қалайша табуды білмейді екен»,— деген қолжазбада және бұрынғы жищақтарда бар сөздер, 1954 жылғы жинаққа кірмеген. Сөйтіп, Абай сөздерінің орны ойсырап, мағнасыздыққа айналған.

Осы екінші абзацта:

«Әйтеуір ұрлық, құлық-сұмдық, тіленшектік, соған ұқсаған қылықтың қайсысын болса да қылыш жүріп, мал тапса, жазалы демесек керек екен»,— дейді. Ал, енді келесі абзацын бірінші сөйлемі:

«Бұларының (?) жас баланың ақылынан несі артық»,— деп қате басылып, Абай сөзінің мағна-мазмұнын бүлдіріп тұр. Қазақтың ұрлық, құлық-сұмдығын жас баланың ісімен салыстыру қандай ақылға сияды?

Абай бұл арада, өздерін «жас баладаң көрі есті кісі» санағ жүргендердің, есуастық іс-әрекетін шенеп, сөгіп келіп:

«Бұлардың жас баланың ақылынан несі артық»,— деп отыр. Осылай оқысад Абай сөзі қалпына келеді.

Бұрынғы баспаларда, қолжазбада: «бұлардың», деп дұрыс берген.

«Алтыншы сөздің» бірінші абзацының оныншы сөйлемі жинақта.

«...Сонда әркім несібін құдайдан тілейді, әйтпесе құдайдан тілемейді»,—
деп аяқталған. Қолжазбада және бұрынғы жинақтарда «құдайдан тілемейді» дегеннен кейін:

«...«шаруа іздемейді»,—

деп барып сөйлемді аяктайды. Бұл сөздер 1954 жылғы жинаққа кірмей қалғандықтан Абай сөзі идеялық-мазмұн жағынан бұрмаланып, ойсырап тұр.

«Жетінші сөздің» абзацындағы:

«...бұл жанның тамағы еді»,—

деген сөйлемнен кейін келетін, қолжазбада, бұрынғы жинақтарда бар:

«Тәннен жан артық еді».—

деген сөйлем 1954 жылғы жинаққа кірмей қалған.

Төртінші абзацтың бесінші сөйлемі 1940, 1945, 1954 жылдардағы жинақтарда:

«Жанды тәнге бас үрғыздық, еш нәрсеге
көзбен де жақсы (1940, 1945 жылғы жинақтарда
«көзбенен»,— «көзбен» деген. «Жақсы» деген сөз жок.
К. М.) қарамадық, көніл айтып тұрса сенбедік»,— деп
басылған. Жандыбаев колжазбасында:

«...еш нәрсеге көнілменен қарамадық.
Көніл айтып тұрса, сенбедік»,—

деп жазылған. Сөздің мағна, мазмұнына қарағанда түп нұсқаны осы колжазба дұрыс беріп отыр. Абай бұларада көзбен карауды айтып отырған жок, көнілмен карауды айтып отыр. Көзбен қарап сыртына мәз болма, көнілмен қарап сырын ұқ деген пікірді айтады. Ақын өлеңінде де:

Мақсатым тіл үстартып, өнер шашпак,
Наданның көзін койып, көнілін ашпак,—

демей ме? Және осы айтылған сөйлемнен кейін келетін:

«Көзбен көрген нәрсенің сыртын көргенде-ақ тойдик»,—деген сөйлем — біздің осы келтірген жорамалымызды тағы да бекіте түседі. Осы жоғарыдағы айтылған сөйлемнен кейінгі сөйлемдер 1940, 1945, 1954 жылдардағы жинақтарда:

Сыры қалай болады деп көңілге салмадық.
Оны білмеген кісінің несі кетіпті дейміз.
Біреу көргенін айтса да үқпаймыз,—

деп басылған. Жандыбаев колжазбасында екінші сөйлем:

«Біреу кеткенін айтып тұрса үқпаймыз»,—
деп жазылған. Осы екі сөйлемдегі сөз мағнасына, мазмұнына қарағанда түп нұсқа қолжазбада дұрыс берілген деуге әбден болады.

«Сегізінші сөздің» бірінші абзацындағы бесінші сөйлемі 1940, 1945, 1954 жылғы жинақтарда:

«Олар өздері де үздік кісіміз, өздеріміз біреуге үлгі беріп, акыл айтармыз деп сайданады»,— деп басылған. Бұл сөйлемдегі «айтармыз» деген сөз Жандыбаев колжазбасында «айтарлықпзыз» деп жазылған. Сөздің мағнасына, сөйлемнің мазмұнына қарағанда қолжазбадағы «айтарлықпзыз» деген сөз түп нұсқаны дұрыс беріп тұр дейміз. Өр көкірек, өзімшіл, өздерін-өздері «үздік кісіміз» деп отырған надан болыстар шынында «акыл айтармыз» деп сүйей салды етіп сөйлемейді, «айтарлықпзыз» деп өздерін-өздері асыра бағалап, ауыз толтыра сөйлейді. Ондайлардың психологиясын жақсы білетін Абай олардың мінез-құлқын айытпай береді. Сондыктан «айтарлықпзыз» деген сөз түп нұсқаға сәйкес десек қателеспейміз.

Осы абзацтың сегізінші сөйлемі жинақта:

«...колы тимейді»,—

деп аяқталған. Колжазбада және бұрынғы жинақтарда:

«...қолы тимегендікten болады»,—

делінген. Екінші абзацтағы төртінші сөйлем жинақта:

«Мал болса, құдай тағаланы да паралап алсам дейді»,— деп басылған. Колжазба және бұрынғы жинақтарда:

«Мал болса, құдай тағаланы да паралап алса болады дейді»,— деп берілген т. т.

«Онынши сөздің» ең ақырғы абзацындағы үшінші сөйлем жинақта:

«Қош, сүйтіп журіп-ак ақыл (?) мал таптың, байырың»,— деп басылған.

1945 жылғы жинақта:

«Қош, сүйтіп ақыл, мал таптың, байыдың», — делінген.

1940 жылғы жинақта:

«Қош, сүйтіп жүріп ақыл, мал таптың, байыдың», — деп берілген.

Осы сөйлем Абайдың үш жинағында да дұрыс берілмеген. Бұл сөйлемнің ішінен «акыл» деген сөздің орын алатын ешбір реті жок.

Осы абзацтан жоғарғы абзацтағы соңғы үш сөйлемді және ең акырғы абзацтың екі сөйлемін оқысада «акыл» деген сөздің хатеден кіріп тұрғанын көреміз.

Абай былай дейді:

«Ерінбей еңбек қылса, түңілмей іздесе, ретін тауып істесе, кім бай болмайды. Оның саған керегі жок. Сенікі біреуден корқытып алсан, біреуден жалынып алсан, біреуден алдан алсан болғаны, іздегенің сол.

Бұл құдайдан тілеген емес. Бұл — абройын. арын сатып, адам жаулағандық, тіленшілік».

Осыдан кейін барып: «Қош, сүйтіп...» деген сөйлем басталады. Ендеше біз әңгіме етіп отырған «акыл» деген сөздің артық, «бөтен сөз» екенін анғару киын емес.

Ендеше бұл сөйлемді қалай оку керек?

Бұл сөйлем Жандыбаев қолжазбасында дұрыс берілген. Онда:

«Қош, сүйтіп жүріп-ақ мал таптың, байыдың», — деп жазылған. Бұл арада Абай ақыл жайында әңгіме қозғап отырған жок. Адал еңбек етпей, арамдықпен мал табам деушілерді шенеп отыр. Сүйтіп-ақ мал тап, байи ғой деген пікірінің соңынан барып:

«Сол малды сарып қылып, ғылым табу керек», — дейді.

Олай болса жоғарыдағы айтылған сөйлемнің жинақтарда басылып жүрген нұсқасы идеялық-мазмұн жағынан Абай сезін мағнасыздыққа айналдырып, бұзып тұр.

Жандыбаев қолжазбасында Абай сезі, Абай пікірі тұп нұсқаға сай дұрыс берілген дейміз.

Осы «онынши сөздің» ішінде қолжазбаға және бұрынғы жинақтарға сәйкес келмейтін тағы бірнеше сөздер бар.

«Он бірінші сөздің» бірінші абзацындағы тәртінші сөйлемдегі кейбір сөздер жинақта:

«...бүйтсөң көп боласың, бүйтсөң *кеқ боласың* (?)...», — деп басылған. «Кек боласың» деген сөзде ешбір мағна

жок. Дұрысы: «*кек аласың*». Қолжазбада және бұрынғы жинақтарда осылай жазылып, осылай басылған. Екінші абзацтағы бесінші сөйлем жинақта:

«Бай малын (?) бағып, кедей жоғын іздеп...»,— деп басылған. Қолжазбада және бұрынғы жинақтарда:

«Бай барын бағып...»,— делінген. Бұл арада бай өз қолындағы бар байлығын бағып (қорғап деген мағнада, мал бағу емес) деген ой айтылып отыр. Сөздің мағнасына қарағанда осылай түзеп оқысақ түп нұсқаға сәйкес келеді.

«Оң үшінші сөздің» бірінші абзацындағы екінші сөйлемі жинақта:

«...әуелі не нәрсеге иман келтірсе, соның хактырына ақылы бірлән дәлел жүргізерлік болып, ақылы дәлел (?) — испат қыларға жарасам (?)»,—

деп басылған. Қолжазбада және бұрынғы баспаларда «ақылы дәлел (?) деген сөз жок. Бұл сөздердің болмауы дұрыс. Себебі «испат» деген сөз дәлелдеу деген ұғымды беріп түр және «жарасам» деген сөз «жараса» деп берілген. Бұл ара «жарасам» деп өзіне өзі айтып отырған жок, басқаларға насхат айтып отыр. Ол сөйлемнің өзінен де айқын көрініп түр. Сондықтан қолжазбада дұрыс жазылған, бұрынғы баспаларда дұрыс басылған дейміз.

«Он төртінші сөздің» жүректі кісі деп қазақ қандай адамды айтады, жүректі деп кімді айтуға болады деген мәселені әнгіме етеді.

Осы он төртінші сөздің бірінші абзацының соңғы екі сөйлемі Абай жинақтарында (1940, 1945, 1954 жж.)былай басылған:

«Қазактың «жүректісі» *мақтауға* (?) симайды. Айтқанға көнгіш, уағдада тұрғыш, бойын жаманшылықтан тез жиып алғыш, көштің сонынан итше ере бермей, адасқан *көптің* (?) атының басын бұрып алуға жараган, әділетті ақыл мойындаған нәрсеге, кын да болса, мойындау — әділетті ақыл мойындамаған нәрсеге, оңай да болса, мойындау — ерлік, батырлық осы болмаса, (?) қазактың айтқан батыры әншейін жүректі емес, касқыр жүректі деген сөз».

Бұл арада құдік туғызатын нәрсе Абай жүректі адам деп «адасқан көптің атының басын бұрып алуға жараған» кісінің айта ма? (Мына басылуында солай). Жоқ, адасқан көптен өз атының басын бұрып алуға жараған адамды айта ма?

Сонда біз айтып отырған құдіктің шешуі «көптің» деп басылған сөзде ғана түр. Сонымен бірге «болмаса» деген сөздің сонынан тыныс белгісі (үтір) қойылуы — сөйлемнің мағнасына нұксан келтіріп түр.

Абайдың он төртінші сөзінің тақырыбы жүректі кісі туралы дедік. Олай болса Абай ел тағдырын шешетін бір қайраткер жайында айтып отырған жоқ. «Көппен дүрмек» жүре бермей, алды-артын анғара, абайлай білетін, бір басына ақылы жететін, сол «акылы сенген» нәрсеге сене билетін «әділетті ақыл мойындаған нәрсеге» мойындауға ерлігі жететін — жеке адамның қара басы туралы айтып отыр. Ендеше біз «көптің» хате басылған, дұрысы «көптен» деген сөз болуы керек деген қорығындыға келіп және бұның өзін екі сөйлем сөз деп біліп, сөйлемнің, бізше, хате басылған деген жерін былай оқыр едік:

«...көштің сонынан итше ере бермей, адасқан көптен атының басын бұрып алуға жараған, әділетті ақыл мойындаған нәрсеге, қын да болса, мойындау, әділетті ақыл мойындаған нәрсеге, онай да болса мойындамау ерлік, батырлық осы. Болмаса, қазактың айтқан батыры әншайін жүректі емес, қасқыр жүректі деген сөз».

Осылай түзеп, осылай оқысқақ Абай жазған түп нұсқаны алғашқы қалпына келтіреміз деп ойлаймыз. Тіпті, Абайдың: «көштің сонынан итше ере бермей» деген сөзінің өзі-ак осылай түзеп оку керектігін аңғартып түр. Сонымен бірге Жандыбаев қолжазбасында да «көптің» емес «көптен» деп жазылған.

Осы «он төртінші сөзде» 1940, 1945 ж. жинақтардағы және қолжазбадағы жазылу нұсқасына сәйкес келмейтін тағы бірнеше сөздер кездеседі.

Жинақтағы он екінші, он бесінші, он алтынши, он жетінші, он сегізінші және он тоғызының сөздердің ішіндегі жеке сөйлемдердің, жеке сөздердің басылу түрімен қолжазбадағы жазылуы және бұрынғы жинақтарда басылуы арасындағы кайшылықтар жиі кездеседі.

«Жиырманшы сөздің» бірінші абзацындағы алтыншы сөйлем 1940, 1945, 1954 ж. жинақтарда:

Ақылы түгел, ойлы адамның (?) баласы (?),

Осы адам баласының жалықпайтұғын нәрсесі бар ма екен? — деп басылып, сөйлемнің мағнасы дәл берілмей, күңгірт түр.

Ал, осы сөйлем Жандыбаев қолжазбасында:

«Ақылы түгел ойлы адамның *bir* баласы *ойланса*,
осы адам баласының жалықпайтұғын нәрсесі бар
ма екен?», —

деп жазылған. Бұлай оқылғанда айтылатын ой айқындалып, түсінікті болып тұр. Бізше осы жазылу түрі түп нұсқага жақын ба дейміз.

Осы жиырманшы сөзде бұдан баска да жеке сөздердің жинақтардағы басылу нұсқасы мен қолжазбадағы жазылу түрінде айырма бар

«Жиырма бірінші сөздің» (185-бет) жоғарыдан төмен санағанда жетінші жолында «сұрамшак» деп басылған сөзді қате берілген дейміз. Соңғы жинақтардың бәрінде де «сұрамшак» болып басылып жур. Дұрысы: «сұрамшак» болады. Абайдың үшінші сөзінде де: «Әрбір арсыз, жалқаудан сұрамшак... жандар туады»,—дейді, Жандыбаев қолжазбасында да «сұрамшак» деп жазылған.

Біз бұл арада бір ғана сөздің басылуы мен жазылу түрін атап өттік. Жиырма бірінші сөзде жеке сөздердің қолжазбадағы жазылу түрі мен жинақтарда басылу түріндегі кайшылықтар әлденеше жерде кездеседі.

«Жиырма екінші сөздің» бесінші абзацындағы бірінші сөйлем жинақта:

«Мықтыны құрметтейін десен, жаманшылыққа
елдің бәрі мықты, *жақсы iске* мықты кісі елде
жоқ», —

деп басылған. Қолжазбада және бұрынғы жинақтарда:

«Мықтыны (қолжазбада «мықты кісіні тауып»
делінген, К. М.) құрметтейін десен, жаманшылыққа
елдің бәрі мықты, *жақсылыққа* мықты кісі
елде жоқ», —

деп берілген. Бізше осы «жақсылыққа» деп оқылуы түп нұсқаға сәйкес келеді дейміз. Сөйлемде «жаманшылық» деген сөзге «жақсылық» деген ұғымды қарама-қарсы

көйіп пікір айтып отырғаны даусыз. Осы «жырыма екінші сөзде» текстология жөнінен кездесетін бірнеше кайшылықтармен қатар сөздің идеялық-мазмұны жайында да бүрмалаушылық бары байқалады.

«Жырыма үшінші сөздегі» бірер ғана текстологияның кемшіліктерге токталайық. Жинақта екінші абзацтағы бірінші сөйлемнің кейбір сөздерінің орны ойырап, Абай сөзі мағнасыздыққа айналып тұр:

«Жұз ат бәйгеге қосылса, мен бәйге алдым деген сөз болса, алдында неше ат бар деп сұрар (?) артында неше ат бар еді деп сұрағаның несі сөз?»,— деп басылған. Колжазбада және бұрынғы жинақтарда «алдында неше ат бар деп сұрар» дегеннен кейін:

«Қалған аттан артында неше ат бар еді деп сұрағаның несі сөз?»,—
делінген, Абай сөзі өзінің алғашқы қалпын сактап дұрыс берілген. Осы абзацтағы алтыншы және он үшінші сөйлемдер жинақта:

Алғашкысы:

«Қөпке қаһарым жүрмейді деп»,—

Екіншісі:

«Жоқ жарымы сау болса женіл тие ме?»,—

деп басылған. Колжазбада және бұрынғы жинақтарда:

«Қөпке қаһарым жүрмейді деп ne?»,

«Жоқ жарымы ауырып, жарымы сау болса женіл тие ме?»,—

деп тұп нұсқа дұрыс берілген.

«Жырыма тәртінші сөздің» бірінші сөйлемі жинақта:

«Жер жүзінде екі мың миллионнан артық адам бар, екі миллиондай қазак бар»,—

деп басылған. Колжазбада және бұрынғы жинақтарда:

«Жер жүзінде екі мың миллионнан көп (колжазба бойынша) артық адам бар, екі миллион (колжазба және бұрынғы жинақтар бойынша) қазак бар»,—

деп берілген.

«Жырыма бесінші сөздің» жоғарыдан төмен санағандағы сегізінші сөйлемі жинақта:

«...өнер де, ғылым да орыста зор (?)»,—

деп аяқталған. Қолжазбада және бұрынғы жинақтарда:
«...өнер де, ғылым да орыста тұр»,—
деп дұрыс берілген.

Сол жиырма бесінші сөздің жоғарыдан төмен санағанда он жеті, он сегізінші жолдарындағы сөйлем 1954 жылғы жинақта:

Жақсы білгенді (?) жорғалықпенен көңілін алсам
екен деген надан әке-шешесін, ағайын, жұртын,
дінін, адамшылығын жауырыннан бір қақканға
сатады»,—

деп басылған, сөйлем мағнасыздыққа айналып тұр.

1940, 1945 жылғы жинақта:

«Дінге де жақсы білгендік (?) Жорғалықпенен
көңілін алсам еken деген надан әке-шешесін, аға-
йын, жұртын, дінін, адамшылығын жауырыны-
нан бір қақканға сатады»,—

деп беріліп, бірінші сөйлем аяқсыз қалып тұр.

Бұл сөйлемдер Жандыбаев қолжазбасында:

«Дінге де жақсы білгендік керек. Жорғалықпенен
көңілін алсам еken деген надан, әке-шешесін, аға-
йын-жұртын, дінін, адамшылығын жауырыннан
бір қақканға сатады»,— деп дұрыс берілген.

Сол жиырма бесінші сөздің жоғарыдан санағанда жиырма бесінші жолынан басталатын сөйлем 1940, 1945, 1954 жылғы жинақтарда:

«Малды қалай адал еңбек қылғанда табады еken,
соны үйретейін, мені (?) көріп жаңа үйренушілер
көбейсе... законсыз зорлығына көнбес едік»,—

деп басылған.

Ал, Жандыбаев қолжазбасында:

«Малды қалай адал еңбек қылғанда табады еken,
соны үйретейік, мұны көріп жаңа үйренушілер кө-
бейсе... законсыз қорлығына көнбес едік»,—

деп жазылған, сөйлемнің мағнасы дұрыс берілген.

Осы «жиырма бесінші сөзде» жинақ пен қолжазба арасында бірталай сөздердің текстологиялық қайшылықтары кездеседі.

«Жиырма алтыншы сөздің» бірінші абзацындағы төртінші сөйлемі жинақта:

«Осы қуаныш бәрі де казақ (?) ортасында...»,—
деп басылған. Ал, қолжазбада және бұрынғы жинақтарда:

«Осы қуаныш бәрі де казақ қарындастардың орта-

сында» — деп Абай сөзі дұрыс берілген. «Қарындас» деген сөз Абай тұсында «қандас», «туыс» деген кең мағнада қолданылған сөз. Әзербайжан сиякты т. б. туыскан республикаларда көзірде қолданылады. Абайда кездесетін мұндай сөздерді ақын шығармаларынан «тазалай» бастасақ не болады?

Осы абзацтағы бесінші сөйлем:

«Ол озған, алған, жыққан өзі емес, болмаса баласы емес», деп басылса, колжазбада, бұрынғы жинақтарда «болмаса» деген сөз жоқ.

«...яки баласы емес»,—

делінген. Осы абзацтың ең соңғы сөйлемі:

«Жә, болмаса, ана ыза болушы соңшалық неге жер болып қалады екен»,—

деп басылған. Колжазбада және бұрынғы жинақтарда:

«Жә, болмаса («болмаса» деген сөз колжазбада жоқ. К. М.) ана ыза болушы неге ыза болады?»,—
делінген.

Екінші абзацтың бірінші сөйлемі 1940, 1945, 1954 жылғы жинақтарда:

«Жүйрік ат та («та» колжазба, 1940, 1945 жылғы жинақта жоқ К. М.) кейде ол елде..., қыран құс та, жүйрік ит те — кейде оның қолында, кейде мұның қолында болатуғын нәрсе»,—

деп басылған. Жандыбаев колжазбасында:

«...қыран құс та, жүйрік ит те — кейде оның қолына, кейде мұның қолына түсетүғын нәрсе»,—

деп жазылған. Бізше қолжазбадағы жазылу түрі туп нұсқаға жақын ба дейміз.

«Күшті жігіт те үнемі бір елден шыға ма.

Кейде ана елден, кейде мына елден шығады»,—
деп басылса, колжазбада және бұрынғы жинақтарда:

«...Кейде ана елден, кейде мына елден тұатуғын нәрсе»,—

делінген. Осы абзацтың ақырғы сөйлемі жинақта:

«Соның бәрін де біле тұра жерге кіргендей болып я бір арамдығы шыққандай, жамандығы білінгендей болып несіне ұялып, қорланады екен»,—

деп басылған. Бұл сөйлемге де редакциялық «түзету» жасалған сиякты. Колжазбада және бұрынғы жинақтарда:

«...Я бір арамдығы, жамандығы шыққандай, несіне ұялып, корланады екен»,—
деп түп нұсқа дәл берілген.

Келесі сөйлем жинақта:

«Енді осылардан *ойлап* білсеңіз болады...»,—
деп басылған. Қолжазбада және бұрынғы жинақтарда
«*ойлап*» деген сөз жоқ. Осы сейлем жинақта:

«...және куанғанда не айтып, не қойғанын, *не қылғанын* өзі білмей... кетеді»,—
деп аяқталған.

Қолжазбада «және» деген сөз «әм» деп жазылған, қолжазбада және бұрынғы жинақтарда «*не қылғанын*» деген сөз жоқ, «өзі» деген сөз «өзі де» деп берілген.

Келесі сөйлем 1945, 1954 жылғы жинақтарда:
«Және ұялмас нәрседен ұялады, ұяларлық нәрседен ұялмайды»,—
деп басылған. Жандыбаев қолжазбасында:

«Әм ұялғандары ұялмас нәрседен ұялады, ұяларлық нәрседен ұялмайды»,—
деп жазылған. Надан елдің ұялғандары болса, ұялмас нәрседен ұялады деген Абай сөзі түп нұсқасына сай қолжазбада дұрыс берілген деп білеміз. Абайдың «әм» деген сөзін «және» деп өзгерту де дұрыс емес. Абай шығармаларындағы ақынның өзіне тән сөз колданысъ на киянат жасап, әркім өзінше «түзей» берсе Абайдың асыл мұрасын таза сактаудың орнына, өңін айналдырып бүлдіріп алымыз ғажап емес.

Әм жабықтым, әм жалықтым,—
деген Абай өлеңін:

Және жалықтым, және жабықтым,—
деп «түзесек» маскара күлкі болып шығар еді.

«Жиyrма сегізінші сөздің» жоғарыдан төмен санағанда екінші жолы жинақтарда:

«...біреу есті болса, біреу есер болса...»,—
деп басылған. Қолжазбада:

«...біреу есті болса, біреу *ессіз* болса...»,—
деп жазылған. Осы сейлемнің аяғы:

«...айтасыздар: құдай тағаланың жаратқанынан бүйрығынша болған ісі деп»,—
басылса, қолжазбада:

«...жаратуынан бұйрығынша болған ісі деп»,— жазылған. Төртінші сөйлем жинақтарда:

«Енді құдайтағала бір антүрганға, еңбексізге мал береді екен»,— деп басылса, колжазбада:

«Енді құдайтағала бір еңбексіз антүрганға мал береді екен»,— деп жазылған. Біз сөз ретіне, сөйлем мазмұнына қарғанда колжазбада жазылу түрі түп нұсқаға жақын деп ойлаймыз.

Бесінші сөйлем жинақта:

«*Bir* (?) құдайдан тілеп, еңбек қылып *pайда* (?) *iздеген* кісінің еңбегін жандырмай...»,— деп басылған. Колжазбада және бұрынғы жинақтарда: «*Кейбір* құдайдан тілеп еңбек қылып *iзденген* (колжазба бойынша) кісінің еңбегін жандырмай...»,—

деп түп нұсқа дұрыс берілген.

Оныншы сөйлем жинақтарда:

Түзікті бейіске шығарамын деп, бұзыкты тозаққа саламын деп айта тұра, пендесінің біреуін жақсылыққа мейілдендіріп, біреуін жаманышлыққа мейілдендіріп, өзі құдайдың құдыретімен *біреуін жақсылыққа бұрып, біреуін жаманышлыққа бұрып* жіберіп тұрады екен»,—

деп басылса, колжазбада:

«...өзі құдайлық құдыретімен *екі жолға да бұрып жіберіп тұрады екен*»,—

деп сөйлем әрі қысқа, әрі ұғымды жазылған.

Он екінші, он үшінші сөйлем жинақтарда:

«Жұрт та, мұлік те — *bіr құдайдың өзінікі*.

Бұл қылғанын не дей аламыз?»,—

деп басылған. Колжазбада:

«Жұрт та, мұлік те өзінікі. Бұл қылғанын не дей алмаймыз».—

деп жазылған. Бізше Абай сөзі колжазбада дұрыс берілген сияқты.

Осы жиырма сегізінші сөздің жинақтарда басылуы мен колжазбада жазылу түріндегі осындаï текстологиялық қайшылық тағы бірнеше жерде кездеседі.

«Жиырма тоғызыншы сөз» жинақта:

«Қазақтың мақалдарының...»,—

деп басталады. Қолжазбада және бұрынғы жинақтарда:
«Біздің қазақтың мақалдарының...»,—
деп берілген.

Осы жиырма тоғызыншы сөздің жоғарыдан төмен санағанда екінші абзацының соңғы сөйлемінің аяғы жинақта:

«...малды не жерден сұрау керек, не (?) терден сұрау керек қой»,—
деп беріліп, бұрынғы жинақтарда, қолжазбада бар бір сөз түсіп қалған.

Дұрысы:

«Малды не жерден сұрау керек, не *аққан* терден сұрау керек қой».

Ең соңғы абзацтың екінші, үшінші сөйлемдері жинақта:

«Ата-анасынан мал тәтті көрінетүғын антүрған-
ның *жанынан да малы қымбат екен?*
(?) Ата-анасын малға сатпақ ең арсыздын *ісі* емес
пе?»,—

деп басылған.

Бұрынғы жинақтарда, қолжазбада бұл сөйлемдер:
«Ата-анасынан мал тәтті көрінетүғын антүрған-
ның *тәтті дерлік не жаны бар?*» *Бұлардың бәрінен*
де қымбат ата-анасын малға сатпақ, ең арсыздың
ісі емес пе?»,— делініп дұрыс берілген.

Бірак, 1940, 1945 жылдардағы жинақтарда бірінші сөйлемнің аяғындағы «не жаны бар» деген сөздердегі «жаны» деген сөз «жөні» деп қате басылған.

«Сол жиырма тоғызыншы сөздің» соңы жинақта:
«...*бек* сақ болу керек»,— деп аяқталған.

Бұрынғы жинақтарда қолжазбада «бек» деген сөз жок.

«Отызыншы сөздің» екінші абзацының екінші сөйлемі Абайдың 1940, 1945, 1954 жылдардағы жинақтарында:

«Өлімге шыдайтүғын қазақ көргенім жоқ, өлімге шыдамаймын деген де қазақ көргенім жоқ, аз (?) кеңірдегін ғана көрсетеді-ау «қылыш қалайын деп»,— делініп басылып жүр.

Осы сөйлемнің ішіндегі «аз» деген сөз ұғымға шалғай тұр:

« Өз кеңірдегін ғана көрсетеді-ау...»,—

деп оқылса, түп нұсқа өз қалпына келіп, сөйлемнің мағнасы дұрысталар еді. Жоғарыдан төмен санағанда сегізінші жолдағы: «Мен онан сауып отырмын ба?» деп хате басылған. Дұрысы: «Мен онан *сауын* сауып отырмын ба?»

«Отыз бірінші сез» жинақта:

«*Естілген* нәрсені ұмытпастыққа...»,—

деп басталады. Қолжазбада және бұрынғы жинақтарда:
«*Естіген* нәрсені...».—

деп дұрыс жазған. Төртінші сөйлем жинақтарда:

«Төртінші ой *кеселі* (?) нәрселерден қашық болу керек» деп түп нұсқа бұрмаланып басылған. Қолжазбада:

«Төртінші — ой *кеселі* деген нәрселерден қашық болу керек»,—

деп жазылып, Абай сезі дұрыс берілген. Қелесі бесінші сөйлем жинақта:

«Егер *ой* кез болып қалса салынбау керек»,—

деп түп нұсқа дұрыс берілмеген. Бұл арада Абай «*ой* кез болып қалса» деп отырған жоқ, ой *кеселі* кездесіп қалса деген ұғымды айтып отыр. Сондықтан қолжазбада және бұрынғы жинақтарда:

«Егер *бір* кез болып қалса...»,—

деп сөйлем мазмұны дұрыс берілген. Қолжазбада бар бірнеше сез жинақтардағы басылуында жоқ.

«Отыз екінші сездің» жоғарыдан төмен санағанда төртінші сөйлемі жинақта:

«*Ол* — білім ,ғылым табылса, ондай-мұндай іске жаратар едім деп, дүниенің бір қызықты нәрсесіне керек болар еді деп *іздемекке* (?) керек»,—

делініп басылған.

Мұнда: «*Ол*», «*іздемекке*» (яғни іздеуге деген ұғым К. М.) деген сездер Абайдың айтып отырған дұрыс ойын кисықта бұрып, сездің идеялық-мазмұнын жойып тұр.

Қолжазбада, бұрынғы Абай жинақтарында:

«*Әуелі* ғылым, білім табылса, ондай-мұндай іске жаратар едім деп *іздемеске* керек»,—

деп дұрыс басылған.

Бірінші абзаңтың аяқты сөйлемі жинақтарда:

«Сонда әрбір естігенді, көргенінді қөнілің жақсы ұғып, анық *сөз* (?) суретімен ішке жайғастырып алады»,— деп басылған. Бұл сөйлемдегі «сөз суретімен» деген сөз дұрыс ұғым бермей тұр. Қолжазбада:

«...анық өз суретімен ішке жайғастырып алады»,— деп жазылған. Тұп нұска қолжазбада дұрыс берілгені көрініп түр. Екінші абзац жинактарда:

«Егер дін (?) көңілін өзге нәрседе болса...» деп басылған.

Абай «отыз екінші сөзінде» дін туралы айтып отырған жоқ. Фылым-білім үйрену үшін қандай талап, нендей шарттар қойылатынын айтады. Жәнеде «Егер дін (?) көңілін» деген сөзде мағна жоқ.

Бізше:

«Егер де көңілің өзге нәрседе болса...»,— деп оқысады, Абай сөзі алғашқы қалпына келіп, ақынның айтпақ ойы, пікірі дәл беріледі.

Үшінші абзац:

«Бесінші — осы сөздің он тоғызының нөмірінде жазылған...», делініп басылады. Осы сейлемдегі «нөмірінде» деген сөз 1940, 1945 жылғы жинактарда, Жандыбаев қолжазбасында: «бабында» деп басылған.

Абай «бабында» деп жазған ба, жоқ «нөмірінде» деп жазған ба? Оны басқа қолжазбаларды қарап, салыстырып шешу керек.

Осы үшінші абзацтың үшінші сөйлемі:

«Соның ішінде уайымсыз салғырттық деген бір нәрсе бар, зинһар, жаным, соған бек сақ бол, әсіресе әуелі — құданың, екінші — халықтың, үшінші — дәүлеттің, төртінші — ғибраттың, бесінші — акылдың, ардың — бәрінің дұспаны»,— деп дұрыс басылған да, енді осы сейлемнің соңынан келетін сөйлем:

«Олар (?) бар жерде бұлар болмайды»,— деп басылған. Бұдан ешнәрсе ұғуға болмайды.

«Олар болса, бұлар болмайды» деген мағнасыз бейне бір бас катырыш сияқты.

Бұрынғы жинактарда, қолжазбада:

«...бесінші — акылдың, ардың — бәрінің дұспаны ол; (яғни уайымсыз салғырттық K. M.) ар бар жерде бұлар болмайды»,— деп дұрыс берілген.

Осы отыз екінші сөздің ең акырғы сейлемі жинақта:

«Бұл беріктік бір ақыл, ар үшін болсын»,— деп басылған. Ал, қолжазбада және бұрынғы жинактарда:

«Бұл болса бір ақыл үшін, ар үшін болсын деген»,— деп берілген. Бұл сейлемді де басқа қолжазбалармен салыстырып, тұп нұскасына сәйкес дұрыстау керек.

«Отыз үшінші сөздің» бірінші абзацының ақырғы сөйлемі жинақта:

«Осы қолындағы аз-мұзына мақтанамын; осы да болады деп баяғы қазактың талапсызыдығына тартып, жатып алады»,—

деп басылған. Бұл сөйлемдегі «мақтанамын» деген сөз қолжазбада және бұрынғы жинақтарда «мақтанаң» деп дұрыс берілген және қолжазбада «баяғы қазактың» дегеннен кейін «өнерсіз» деген сөз келеді. Екінші абзацтың үшінші сөйлемі жинақта:

«...пайдасыз алдауға, ку тілге алданып, өзінің уақытын өткізеді»,—

деп басылған. Қолжазбада және бұрынғы жинақтарда:

«...пайдасыз алдауға, ку тілге әуреленіп, өзінің уақытын өткізеді»,—

деп дұрыс берілген. Үшінші абзацтың екінші сөйлемі жинақта:

«...бір болымсыз нәрсені берген болып...»,—

деп басылған. Қолжазбада, бұрынғы жинақтарда «нәрсені» деген сөз жоқ. Бұл сөздер былай берілген:

«...бір болымсызын берген болып...»

Осы сөйлемнің аяғы жинақта:

«...тамақ, киім, борыш есінен шығып кетіп, енді

олар біреудің малын бұлдаپ қарызға алады»,—

деп басылып, сөйлем магнасызыққа айналған. Қолжазбада, бұрынғы жинақтарда:

«...тамақ, киім, борыш есінен шығып кетіп, енді
олар келіп қысқан күні біреудің малын бұлдаپ қарызға сұрайды»,—

деп сөйлем ұғымды, дұрыс берілген.

«Отыз төртінші сөздің» бірінші абзацындағы төртінші сөйлем жинақта:

«Олар сендім десе де...»,—

деп бесінші сөйлем:

«...сенген кісіге уайым ойлап не керек»,—

деп басылған. Қолжазбада және бұрынғы жинақтарда:

«сендім» деген сөз «сендік» деп (көпше), «уайым ойлап»,

деген сөз «уайым жеп», деп дұрыс берілген.

Екінші абзацтың төртінші сөйлемі жинақта:

«Енді ойлап қарай бер, біздің қазақ та мұсылман екен»,—

деп басылған. Абайдың бұл мысалдан айтқан сөзі қолжазбада, бұрынғы жинақтарда:

«...қазақта мұсылман бар екен»,—
деп дұрыс беріледі.

«Отыз бесінші сөздің» екінші сөйлемі жинақта:

«Дүниеде...силы болмақ үшін қажы болмақ үшін
қажы болғанды...бір бөлек қояр дейді»,—

деп басылып, сөйлем мағнасыздыққа айналған. Қолжазбада және бұрынғы жинақтарда:

«Дүниеде...силы болмақ үшін қажы болғанды...
бір бөлөр дейді»,—

деп дұрыс берген. Келесі сөйлемнің аяғында жинақтә: «бөлек қояр дейді».— деп басылған сөздер қолжазбада, бұрынғы жинақтарда: «бөлөр дейді»,— деп дұрыс жазылған.

«Отыз алтыншы сөздің» екінші абзацындағы бірінші сөйлем жинақта:

«Шын ұят сондай нәрсе, шариғатқа теріс, я ақылға теріс я абиұрлы бойға теріс бір іс себепші болады»,—

делінсе, қолжазбада және бұрынғы жинақтарда:

«...я ақылға, я абиұрлы бойға теріс бір іс сықылды болады»,—

деп сөйлем мағнасы дұрыс берілген.

Бұл сөзде де қолжазба мен жинақтар арасында текстологиялық қайшылықтар әлденеше жерде кездеседі. Талы бір мысал келтірейік.

Осы отыз алтыншы сөзінде Абай ұят туралы айтып келіп шын ұят екі түрлі болатынын түсіндіреді. Екінші абзацтағы екінші, үшінші сөйлемдер былай басылған:

«Біреуі — ондай қылық өзінен шықпай-ак, бір бөтен адамнан шыққанын көргенде, сен ұялып кетесін. Мұның себебі сол ұят істі қылған адамды есіткендіктен (?) болады».

«Есіткендіктен» деген «бөтен сөз». Абайдың айтып отырған ой-пікірінің мағнасын кетіріп, сөнімсіздік туғышып түр.

Дұрысы:

«Мұның себебі сол ұят істі қылған адамды есіркегендіктен болады».

Қолжазбада, бұрынғы Абай жинақтарында осылай, дұрыс берілген.

«Отыз жетінші сөздегі» үшінші накыл сөз жинақтарда:

«З. Хикмет сөздер өзішміл наданға айтқанда, кө-

нілі уанғаны да болады, өшкені де болады»,— деп басылған. Қолжазбада «сөздер» деген сөз «сөзді» деп жазылған. Сонда:

«3. Хикмет *сөзді* өзімшіл наданға айтқанда...»,— деп оқысак, сөйлем құрылысы да дұрыс болып, сөз мағнасы да дәл беріледі.

Сегізінші нақыл жинақтарда:

«8. Сократка у ішкізген, Ионна Аркті (қолжазбада, 1940, 1945 жылғы жинақтарда: Иван Эріктіні) отқа өртеген, Файсаны дарға аскан, пайғамбарымызды түйенің жемтігіне көмген кім? Ол көп, ендеши көpte ақыл жоқ. Ебін тап та, жөнге сал»,— деп басылған. Осы сөздің ішіндегі Иоанна Арк (Иван Эрікті) кім. Ол жөнінде 1940 жылғы жинақта: «Кім екендігін білуғе болмайды»,— деп қана түсінік берген. Басқа жинақтарда бұл жөнінде ешбір түсінік жоқ. «Біз Иоанна Арк деп қате жазылып, қате басылып жүрген — Жанна д'» Арк Jeanna d' Arc, (1412—1413) деп ойлаймыз. Жанна д'Арк — жұз жылдық соғыс заманында (1337—1453) Француз шаруаларының ағылшын басқыншыларына қарсы құресінде, ерекше ерлік көрсеткен, тарихта, әдебиетте аты мәлім француз шаруасының қызы екені белгілі. Ол Орлеан қаласын ағылшындардың коршауынан азат ету құресін (1429 ж.) басқарып ерлік көрсеткендіктен — Орлеан қызы деген лақап атқа ие болғаны да тарихқа мәлім. Жанна д' Арк ақырында ағылшындардың колына түсіп, шеркеу сотының үкімі бойынша 1431 жылды отқа өртелген. Халыққа ерлік ісімен әйгілі болған шаруа қызы елді өзімізге қарсы құреске бастайды деп хайтінген Француз феодалдары Жанна д' Аркті жолсыз жазадан құтқарудың орнына, одан құтылуды мақұл көрген.

Біз Абай сөзінде аты аталған адам осы Жанна д' Арк дейміз. Оны отқа өртеуші карапайым халық емес, феодалдар, шеркеу соты. Бұл арада Абайдың «көп» деп отырғаны да жалпы халық емес, билеуші, үстемдік етуші топ деуге болады.

Сол сияқты, атакты ескі грек философы Сократ ілімі оның шәкірттері арқылы ғана (Платон) тарихқа мәлім. Сократтың жаулары оны дін жолынан тайған, жастарды аздырушу деген жаламен өлім жазасына бүйірған үкім шығартқанда, философтың шәкірттері оны өлімнен құтқарып, қашырып жібермекші болған. Сократ қашудан

бас тартып у ішіп өліпті деген әңгіме ғана тарихта мәлім.

Абай осы жайлардың бәріне қанық болған. Олай болғанда бүкіл Европа тарихында, әдебиетінде, орыс әдебиетінде аты әйгілі Жанна д'Арк жайына Абайдың қанық болуы даусыз дей аламыз.

Бұл, әрине, ғылми жорамалға сүйеніп айтқан өз пікіріміз.

Тоғызынышы нақыл сөз жинақта:

«9. Адам баласын заман өстіреді, кім де кім жаман болса, замандасының бәрі виноват»,—
деп басылса, бұрынғы жинақтарда (1940, 1945):

«...Кім де кім жаман болса, оның өзінің замандасының бәрі виноват»,—
деп басылған. Яғни. «оның өзінің» деген екі сөзі артық.
Ал колжазбадағы жазылуы тіпті басқаша!

«Адам — бала, замана өстіреді. Кімде-кім жаман болса, оның замандасының бәрі виноват»,—
делінген. Колжазбада сөздің мағна, мазмұны жинақтардағы басылуынан басқаша, яғни адам өз заманының баласы, оны сол замана өсіреді деген үғым береді. Осы колжазбадағы адам өзі өмір сүрген заманың баласы деген үғым Абайдың айтпақ ойын, ол жазған түп нұсқаны дұрыс берген дейміз. Абайдың осы сөзін орысшаға аударғанда, жинақтардағы басылу нұсқасынан аударған болса да, бірінші сөйлемін, біз айтЫП отырған колжазбадағы жазылу түріне сәйкес:

«Человек — дитя своего времени»,—
деп дұрыс аударған. Келесі сөйлем:

«Но если ты дурен, не обвиняй в этом своих со-
временников»,—
деп басқаша кеткен.

Біз Абай шығармаларының орысшаға аударылуын әңгіме етіп отырғамыз жоқ, Тек текстология мәселесіне байланысты кейбір сөздердің мағнасын ашып алу үшін ғана мысал келтірдік.

Осы отыз жетінші сөздегі 16-нақыл сөзі жинақтарда:

«...жікшіл ел жетпей мақтайды, жел өкпелер шын
деп ойлайды»,— делініп басылып жүр.

Бізше:

«Жеңсікішіл ел жетпей мақтайды...»,—
деп оқысад, сөздің мағнасы дұрыс берілер еді деп ойлаймыз.

Сонда жікшіл (жікшілдік — групповщина) болған-

дыктан жетпей мақтай ма? Жок, жеңсікшіл (құмарлық, әуестік — пристрастие, любопытство) болғандыктан жетпей мақтай ма?

Бізше соңғысы қисындырақ сиякты.

Қолжазбада нақыл сөздер оныншы сөзге шейін ғана сакталған. Сондыктан қолжазбамен салыстырып барып пікір айтуға мүмкін болмады. Жоғарыдағы келтірілген жорамалымызды өз ойымызға ғана сүйеніп айтЫп, әдебиетшілеріміздің талқысына ұсынып отырмыз.

«Отыз сегізінші сөздің» біз дерек етіп отырған қолжазбада басынан бастап жартысынан астамдай сакталмаған. Сондыктан Абайдың бұл сөзінің текстологиясы жайына көп токтала алмадық. Текстологиялық жағынан көп көмшілігі байқалып тұрса да әзірше бірер сөйлемес ғана көніл бөліп өтеміз.

Отыз сегізінші сөздің бірінші абзацының үшінші сөйлемі жинақтарда:

«Әнің үшін махаббатың толады (?)»,—
деп басылған. Бұл сөйлемді сөз магнасына қарап:

«...махаббаттың төлеуі — махаббат»,—
деп оқысақ дұрыс бола ма дейміз.

Осы сөздің төртінші абзацының екінші сөйлемі:

«Ол ісім аллалар (?) (алланың аттары)...» —
деп басылған. Мұсылман дінінің ұғымында құдай (алла) бір десе, «аллалар» деп көпше, көп алла туралы әңгіме болуы мүмкін емес.

Бұл арадағы баспаның катесі ескерілмей бір жинақтан бір жинаққа көшे берген сиякты.

Бізше дұрысы:

«Ол ісім (алланың аттары)...» деп оқылса, Абай сөзі түзеледі. Ал, жақшаның ішінде «алланың аттары» деуі — мұсылман дінінің нанымында алланың өзі біреу болса да онын аты толып жататыны мәлім нәрсе

Осы отыз сегізінші сөз текстология жөнінен теренірек зерттеуді тілейді.

«Отыз тоғызыншы сөздің» бірінші сөйлемі жинақта:

«Рас, бұрынғы біздің ата-бабаларымыздың бұл замандағылардан білімі, күтімі, *сыпайылығы* (?), тазалығы төмен болған»,—
деп басылған. Бізше бұл сөйлемдегі «сыпайылығы» деген Абай сөзі емес. Қейіннен (1954 ж.) келіп Абай сөзіне арасқан «бөтен сөз». Бұрын казақ халқының «сыпайылығы төмен» болды деу ешбір шындыққа жатпайды. «Сы-

пайылық» деген сөзде: әдептілік, кішіпейілділік, көрген-ділік сияқты кең ұфым жатыр. Сыпайылық — ерте кезден қазақ халқына тән жақсылық қасиетінің бірі екені тарихқа аян. Қазақ халқының ол қасиетін тіпті, буржуазия оқымыстылары да, патша үкіметінің қазақ даласын басқару қызметінде болған әкімдері де жоққа шығармайды¹. Сондыктан «сыпайылығы ...төмен» деген сөз Абай сөзі емес, қайта Абайдың дұрыс пікірін кисыққа бұрып тұрған кейіннен кірген «бөтен сөз».

Колжазбада және бұрынғы жинақтарда:

«...білімі, күтімі сыпайы тілі, тазалығы төмен болған», —

деп жазылып, Абайдың ой-пікірі дұрыс берілген.

Осы сөздің ушінші сөйлемі жинақтарда:

«Ендігі жұрт ата-бабаларымыздың мінді ісін бір-бірлеп тастап келеміз, әлгі екі ғана тәуір ісін бір-жола жоғалтып алдық», —

деп басылған. Ал, колжазбада «ендігі жұрт» деген сөздер жоқ. Сейлем былай жазылған:

«Енді біз сол ата-бабаларымыздың мінді ісін бір-бірлеп тастап келеміз, әлгі екі ғана тәуір ісін бір-жола жоғалтып алдық», —

Бұлай оқысақ сөз мазмұнына сөйлем құрылышы да сай-келіп тұрғанын көреміз.

Төртінші сөйлем жинақта:

«Осы күндеілер... сол аталарымыздың екі ғана мінезін жоғалтпай тұрсақ...» —

деп басылған. Бұл сөйлемде бір сөз түсіп қалып, сөйлем мағнасына нұқсан келіп тұр. Колжазбада, бұрынғы жинақтарда:

«Осы күнгілер (колжазба, 1940 жылғы жинақ бо-йынша)... сол аталарымыздың екі ғана тәуір мінезін жоғалтпай тұрсақ...» —

деп түп нұсқа дұрыс берілген.

Бесінші сөйлем жинақтарда:

«...әлгі үйренген өнеріміздің бәрі де адамшылық-ка үқсамайды», сайтандыққа тартып барады...» —

деп басылса, колжазбада:

¹ «Как киргизы-казаки, так и киргизы вообще и до сих пор отличаются приветливостью, добродушием и гостеприимством, которое возведено у них даже в культу». В.л. Фон-Герн — Характер и нравы киргизов-казаков. (Из записной книжки. Этнографические заметки) 1898 г.

«...әлгі үйрөнген өнерлеріміздің бәрі адамшылық-ка ұқсамай, шайтандыққа тартып барады...» — деп жазылған. Қолжазбада жеке сөз колданыс түрі, сөйлем күрылсызы түп нұсқаға сай деп ойлаймыз.

Тоғызыншы сөйлем жинақтарда:

«Ол ел басы, топ басылары қалай қылса, қалай бітірсе, халықта оны сынамак, бірден-бірге жүгірмек болмайды екен»,— деп басылған. Қолжазбада:

«Ол ел басы мен топ басы қалай қылса, қалай бітірсе халықта оны сынамақ жоқ, («жоқ» деген сөз 1940, 1945 ж. жинақтарда да бар) бірден-бірге жүгірмек болмайды екен»,—

деп сөйлем мағнасы айқын, ұғымды берілген.

Оныншы сөйлем жинақта:

«...мал айтып, тілеу қылып, екі тізгін бір шылбырды бердік саған, берген соң, қайтып бұзылмак түгіл жетпегенін жетілтемін деп... тырысады екен»,— деп басылған. Сейлем құрылсызы да, мазмұны да дұрыс берілмей ақсап жатқаны көрініп тұр. Ал, қолжазбада және бұрынғы жинақтарда бұл сөйлем:

«...мал айтып, тілеу қылып: екі тізгін, бір шылбырды саған бердік деген соң, қайтып бұзылмак түгіл, соның жетпегенін жетілтемін деп... тырысады екен»,—

деп жазылсып, сөйлем құрылсызы да дұрыс, мазмұны да айқын болып, түп нұсқаға сәйкес екені байқалып тұр.

Он екінші сөйлем жинақтарда:

«Бәрі өз бауыры, бәрі өз малы (?) болған соң шыныменен жетесінде жоқ болмаса, олардың камын жемей қайтеді» —

деп басылып, айтылған ой жетпей жатыр, сөйлем мағнасы өрескел бүрмаланып тұр. «Бәрі өз бауыры, бәрі өз малы» деген сөзден кандай ұғым туып тұр. Ел-жүрт әрі бауыры, әрі малы деген өрескел ұғым туып тұр. Біз қарап шықкан 1940 жылғы жинақтан бастап, одан бері 1945, 1954 ж.ж. жинақтардың бәріндеге де солай басылған.

Қолжазбада:

«Бәрі өз бауыры, бәрінікі өз малы болған соң шынымен бір жетесінде жоқ болмаса, солардың камын жемей қайтеді»,—

деп жазылған, яғни: бәрі өз бауыры, олардың бәрінің

де малы өз малы... деген үфім айқын берілген, сөйтіп сөйлем курылсы да, мағна-мазмұны да қолжазбада түп нұсқаға сәйкес деуге әбден болады. Отыз тоғызыншы сөздің кітаптарда басылуы мен қолжазбаны салыстырғанда жоғарыда келтірген мысалға ұқсас текстологиялық қайшылықтар тағы бірнеше жерде кездеседі.

«Қырқыншы сөздің» бірінші абзацындағы соңғы сөйлем жинақта:

«Бір елдің ішінде жамағайынды бірге туғандай көріп...» —

деп басылған. Қолжазбада және бұрынғы жинақтарда:

«Бір елдің ішінде жамағайынды *kісі* бірге туғандай көріп...» — делінген. 1954 жылғы жинақта «*kісі*» деген сөз түсіп қалған да, сейлем мағнасы толық берілмеген.

Екінші абзацтың бірінші сейлемі жинақта:

«Жаттың бір тәуір *кісісін* көрсе, «жарыктық» деп жалбырап қалып, мақтай қалып...» —

деп басталады. Қолжазбада және бұрынғы жинақтарда «мақтай қалып» деген сөздер жок.

Осы абзацтың екінші сейлемі жинақта:

«Бір жолаушы алыс жерге барса, барған еліне өз елін мақтаймын деп өтірікті *сыбап-сыбап*, қайтып келген соң, сол барған көрген елін, жерін мақтап өтірікті *сыбайтұғыны қалай?*», —

деп басылған. Сейлем мағна-мазмұн жөнінен дұрыс. Бірақ, осы сейлемдегі: «*сыбап-сыбап, сырбайтұғыны*» деген сөздер қолжазбада және бұрынғы жинақтарда: «*сабап-сабап, сабайтұғыны*» делінген. Біз «*сабап-сабайтұғыны*» деп оқылуы — Абай жазған түп нұсқаға, жалпы Абайдың сөз қолдану дәстүріне сай деп білеміз. Бұл арада «*сабау*» деген үру, соғу мағнасында емес екені өзінен өзі туғаннікті. Қазақ ерекшел өтірік айтушыны: «өтірікті *сабап* айтады екен, немесе өтірікті соғады екен, «*соқ өтірікті*» демей ме. Абай өлеңінде де:

Өсек пен өтірікті жүндей басып,—

дейді.

«Жоғарыда айтылған сейлемге жалғас келетін сейлем жинақта:

«Кай қазакта көрсем де, *баласы жасырақ болса* (?), оның басынан пәрмене болып жүріп, ережеткен соң сұық тартатұғыны *қалай?*» —

деп басылып, «*кай*» деген сөз қалып қойған. Сондықтан

сөйлем магнасы дәл үғым бере алмай түр. Қолжазбада және бұрынғы жинақтарда:

«Қай қазақты көрсем де қай баласы жасырақ болса...» деп жазылған. Айтылатын ой айқын, сөйлем мазмұны толық түсінікті берілген.

Осыдан кейінгі сөйлем жинақтарда:

Біреудің ағайыны торқалы той, топыракты өлімде, адалдық берекеде алысуға (?) табылмай, барымта алалық, ұралық десе, табыла қоятыны қалай?», —

деп басылып жүр. Бұлай оқығанымызда сөйлем магнасы ашық түсінік бермей, күнгірт түр.

Ағайын той үстінде, өлім үстінде, адалдық берекеде алысуға табылмайды дегенмен не үғамыз?

Осы арада «алысу» (куресу) деген сөз сөйлемге не магна беріп түр? Той, өлім үстінде, адалдық берекеде ағайынның курсесі, алысуы ешбір үғымға симайды. Қолжазбада «алысуға» деген сөз жоқ. Оның орнына «алыс ойға» деген сөздер жазылған. Сонда осы сөйлемді қолжазба бойынша оқысад:

«Біреудің ағайыны торқалы той, топыракты өлімде, адалдық берекеде алыс ойға табылмай, барымта алалық, ұрлалық десе, табыла қоятыны қалай?» —

деген. Бұлай оқығанда Абайдың бұл сөйлемде айтып отырған ойы түсінікті. Яғни ағайын торқалы тойда куанышыңа ортақ болып, топыракты өлімде қайғыңа ортақ болып, адалдық берекеде алыс ойға (ақыл беріп, терең ой айтуға) табылмай, барымта, ұрлық қылайық десе, ондай жамандық жолға жаңып түсетінін айтып отыр. Егер осы көртындымыз дұрыс дейтін болсак, онда қолжазбада тұп нұсқа дұрыс берілген болады. Қалайда Абай сөзінің жинақтарда жоғарғы көрсеткеніміздей болып басылып жүрген түрі тұп нұсқаға сай емес сияқты. Үшінші абзаңтағы төртінші сөйлем жинақта:

«Екі жақсы бір елде сүйіскен достығында тұра алмайды», — деген. Қолжазбада және бұрынғы жинақтарда «тұра алмайды» деген сөздер: «тұралыспайды» деп жазылған. Осы абзаңтағы жетінші сөйлем жинақта:

«Күнде тілін алатұғын достан кейде бір тіл ала қойған дұшпанға кісінің өле жаздайтұғыны қалай?» —

деп басылған. Қолжазбада және бұрынғы жинақтарда

«тіл ала қойған» деген сөздер: «тіл алатұғын» деп берілген. Төртінші абзац жинақта:

«*Көп* кісі досым жетілсе екен демейді...» —
деп басталады. Қолжазбада, бұрынғы жинақтарда:

«*Еш* кісі досым жетілсе екен демейді...» —
деп түп нұска дұрыс берілген. Абайдың «еш кісі...»
деген сөзін «*көп* кісі...» деп соңғы баспада «түзеген» си-
яқты. «Еш кісі...» деп өз замандастарынан түңіліп, ашы-
нып айтқан шындығы екенін түсіну киын емес.

Абайдың өлеңінде айтылған ой-пікірлері қара сөзінде
де көбінесе қайталап келіп отыратыны белгілі. Өлеңде:

Көңілім қайтты достан да, дұспаннан да,
Алдамаған кім қалды тірі жандар...—

дейді рой ақын.

Осы төртінші абзацтағы:

«*Кедей* кісінің кер келетүгіны несі», —
деген сөйлем, қолжазбада және бұрынғы жинақтарда:

«*Кедейдің* кер келетүгіны несі», —
деп берілген. Осы қырқыншы сөздің ең соңғы сөйлемі
жинақта:

«...әтірікке сүттей үйил, бар шаруасы судай ақса
да, соны әбден естіп ұқпай кетпейтүгіны қалай?» —
деп басылған. Қолжазбада, бұрынғы жинақтарда: «әбден
естіп» деген екі сөз жоқ т. т.

«Қырық бірінші сөздің» екінші сөйлемі жинақта:

«Әуелі, бек зор үкімет, жарлық қолында бар *болу*
керек»,
деп басылса, қолжазбада («әуелі» деген сөз «ол» деп жа-
зылған) бұрынғы жинақтарда:

«Әуелі, бек зор үкімет, жарлық қолында бар *кісі*
керек», —
деп берілген. Осындай текстологиялық қайшылықтар бұл
сөзде тағы бірнеше жерде кездеседі.

«Қырық екінші сөздің» екінші, үшінші сөйлемдері
жинақта:

«Егер *егін* салса, я саудаға салынса, колы тиер ме
еді». «Ол ауылдан бұл ауылға, біреуден бір жылқының
майын *сұрап* мініп (?) тамақ *аңдып*...» —
деп басылған.

Бұл сөйлемдер қолжазбада және бұрынғы жинақ-
тарда:

«Егер егінге салынса, я саудаға салынса, колы тиер ме еді?»

«Ол ауылдан бұл ауылға, біреуден бір жылқының майын алып тамақ асырап..» —
деп берілген.

Екінші абзацтың үшінші сөйлемі жинақта:

«Арыз бере білу — мақтан», —
деп басылса, қолжазбада, бұрынғы жинақтарда:
«Арыз бере білу, алдай білу — мақтан», —
делінген т. т.

Қырық үшінші, қырық төртінші сөздің жинақтарда басылуындағы нұсқасы мен қолжазбада жазылу нұсқасында текстология жөнінен қайшылықтар жиі кездеседі. Біз солардың кейбіреулерін салыстырып мысал келтірейік. «Қырық үшінші сөздің» үшінші абзацындағы үшінші сөйлем жинақта:

«Талабы жок кісі таба алмайды, дейді», — деп басылған. Колжазбада және бұрынғы жинақтарда:

«Талапты кімге аз берген таба алмады, дейді», — деп берілген. 1954 жылғы басылуы мен қолжазбада жазылуында және 1940, 1945 жылғы жинақтарда басылуында арасы тым алшақ жатыр.

Осы үшінші абзацтағы жетінші сөйлем Абай жинақтарында:

«Қай жоғалған өнер, ал мен жоғалдым деп, хабар беріп жоғалмайды (?), —
деп басылып жүр. Бұлай оқылғанда: «хабар беріп жоғалдады» деген мағнасыз ұғым туып тұр.

Егер біз:

«Қай жоғалған өнер: «ал мен жоғалдым» деп, хабар беріп жоғалады?», —
деп оқысада айтылмак ой дұрыс беріледі. Абайдың дәл осылай жазғанына ешбір күмән жок.

Осы абзацтағы келесі сөйлем жинақта:

«Енді қусаң, бағанағы әуелгі табуыңнан қынырақ келеді», деп басылған. Колжазбада, бұрынғы жинақтарда «келеді» деген сөз «тиеді» деп дұрыс берілген.

Осы абзацтағы он бесінші сөйлем жинақтарда (1940, 1945, 1954 ж.ж.):

«Біреуі орысша подвижной элемент деп аталады.

Ол не нәрсе? Не көрдің, есіттің...» —
деп басылған. Колжазбада «Ол не нәрсе» деген сұрак жоқ.

«Біреу орысша подвижной элемент деп аталады.

Ол — не нәрсені көрдің, есіттің...» —
деп жазылып түп нұқса дұрыс берілген. Бұл пікіріміздің
дұрыстығын жинақта дұрыс басылған он сегізінші сөй-
лемнің өзі дәлелдей алады:

«Біреуін орысша сила притягательная однородного
дейді. Ол — бір нәрсені естіп, көріп...» —
деп берілген. Қолжазбада Абай сөзі дұрыс жазылғанын
осы мысалдан да көреміз.

Осы абзацтағы он алтыншы сөйлем жинақтарда (1940,
1945, 1954 ж.ж.):

«Егер бұл болмаса, көп білуге көп оқу оңды пайда да
бермейді», —
деп басылса, қолжазбада:

«Егер бұл болмаса көп білуге көп оқуың да пайда
бермейді», —
деп түп нұқса дұрыс берілгендігі өзінен өзі көрініп тұр.

Өзімізше қолжазбада дұрыс жазылған деп таныған
тағы екі-үш сөйлемді жинақтардағы (1940, 1945,
1954 жж.) басылу түрімен салыстырып көрейік.

Үшінші абзацтағы:

«Үшінші, орысша «Впечатлительность сердца»
дейді, яғни жүректі мактаншақтық, пайдакунем-
дік, женілдік, салғырттық — бұл төрт нәрсеменен
кірлетпей таза сақтаса сонда сырттан (?) ішке
барған әр нәрсенің суреті, жүректің айнасына
анық рәушан болып түседі», —
деген сөйлемді қолжазба бойынша оқысақ:

«...сонда сырттан тауып ішке барған әр нәрсенің
суреті жүректің де айнасына анық рәушан болып
түседі», —

деп жазылып, сөйлем түп нұскага сай берілген сиякты.
Осы абзацтағы енді бір сөйлем жинақтарда:

«Ойланбақ жақсы, іске (?) тіпті салынып кеткен кісі
онын байлай алмай, кияли болып та кеткені де бола-
ды», — деп басылып жур. Иске салынғын кісі кияли бола-
ды деген үғым ешбір ақылға симайды. Абай бұл арада
тіпті іс туралы айтып отырган жок. Ой туралы айтып
отыр. Ендеше қолжазбаны оқып көрейік:

«Ойланбақ жақсы, еске тіпті салынып кеткен кісі
онын байлай алмай, кияли болып та кеткені бо-
лады», —

деп жазылған. Яғни ойлану деген жақсы, бірақ ой ойлауға, еске тіпті өлшеусіз салынып кеккен кісі қияли болып кетуі де мүмкін дегенді айтып отыр. Олай болса қолжазбада Абай сөзі дұрыс берілген дейміз.

«Қырық төртінші сөздің» екінші абзацында арамдықпен, сарандықпен мал табам деушілерді шеней келіп Абай:

«...ит те болса, малдыны сөге алмайды деп, бұл мал һәм пайда, һәм қасиет болады бойыма,— дейді. Мұнысы рас, казактың өз күлкynна қарағанда...» — дейді.

Осы араға дейін дұрыс басылып келеді де бұдан әрі Абай сөзі жинактарда адам түсінбейтін халге жетіп басылған.

«...бірақ, адамдыққа, ақылға қарағанда, қазақ (?) түгіл, көніл жиіркенетүғын іс»,— деп 1940, 1945, 1954 ж. ж. жинактардың бәрінде де дәл осылай басылған.

«Қазақ түгіл көніл жиіркенетүғын іс» дегеннен не ұқтық. Бұл да бір бас катырғыш болып шыққан.

Біз жоғарыда Абайдың: «қасиет болады бойыма дейді»,— деген сөздерінің астын әдей ерекше сыйзық. Абайдың осы «қасиет» деген сөзіне сүйеніп, орынсыз тұрған «қазақ» деген сөзді алып тастап, мағнасыздыққа айналып кеткен ақын сөзін:

«...бірақ, адамшылыққа, ақылға қарағанда, қасиет түгіл көніл жиіркенетүғын іс»,— деп түзеп оқысақ Абайдың өз төл сөзін дәл тауып, каз қалпына келтірдік деп айтуға аузымыз әбден барады.

Енді осыдан соңғы келетін сөздерді оқып көрейік:

«Осыған қарай біреу ер атанамын, біреу қажеке атанамын, біреу молдеке, біреу білгіш, ку, сүм атанамын деп, сол харекетте жүр». (Дұрыс берілген). Одан әрі:

«Әрқайсысы казакқа бұлдамақ та болып, басына (?) «осыным бірсыптыра елеу (?) азық болар» деген талаппенен қылып жүр»,— деп 1940, 1945, 1954 жж. жинактардың бәрінде де бұлдіріп баскан.

Бізше оқысақ:

«Әрқайсысы казакқа бұлдамақ та болып, «басыма осыным бірсыптыра елеулі азық болар» деген талаппенен қылып жүр»,—

болып шыгады. Осылай оқығанда ғана Абай өзінің түп нұсқасының дәл мағнасын бере алады деп ойлаймыз.

Ең ақыргы, қырық бесінші сөздің сонына нокат қойылса да сөз аяқталмай түрғаны көрініп түр.

«Біз жанымыздан ғылым шығара алмаймыз, жаралып қойған нәрселерді сезбекпіз, көзben көріп, ақылмен біліп»,—

деп басылған (1940, 1945, 1954 жж жинақтар).

Абай сөзімен ертеден таныс, көшіріп жазып алып жүрген, көңліне сактап жүрген Экімәл Мамырбаев, Рақыш Байғазин, Эрхам Ысқаков т. б. адамдармен сөйлескенімізде ол кіслер Абайдың бұл сөзі:

«...көзben көріп, ақылмен біліп алатын пәнде-міз».—

деп аяқталатынына сендірді. Біз осылай аяқталуы сөздің мағна, мазмұнына сай нанымды деп білдік.

Осылай аяқталатындығына айғақ болғандай осы қырық бесінші сөздің ішінде:

«Біз жаратушы емес, жаратқан көлеңкесіне қа-рай білетүғын пәндеміз»,—

деген Абайдың өз сөзі де бар.

Біз әзірше осымен Абай шығармаларының текстологиясына көніл бөлгендегі байқағандарымыздың, баспа-сөз бетінде жүртшылық талкысына салуға үйарған мәселелерімізді аяқтаймыз.

Қазіргі күннің талабы — Абайдың ғылми толық шығармалар жинағын басғадан шығару. Ол жинақ — ақынның осы күнге дейінгі басылып келген жинақтарындағы текстологиялық кемшіліктерді, қым-қиғаш қайшылықтарды тезге салып, тұрақты бір калыпқа келтіретін дәрежеде болуы керек. Ол жинақ — Абай мұрасын зерттеу жұмысының талабына сай толық материал беретін, Абайдың ақындық қызметін жүйелі түрде кең қамти-тын, ұлы ақынның әдебиеттегі дәстүрін, ақындық жолын тарихи дұрыс көрсететін бослуы керек.

Біздің бұл еңбегіміз алдағы уақытта шығатын Абай жинағының текстологиясының дұрысталығы, қалып-тасу ісіне аз да болса қолғабыс етер ме дейміз.

Семей, 1956 ж.

Казахстан
Ұлттық кітапханасы

2100113914558

